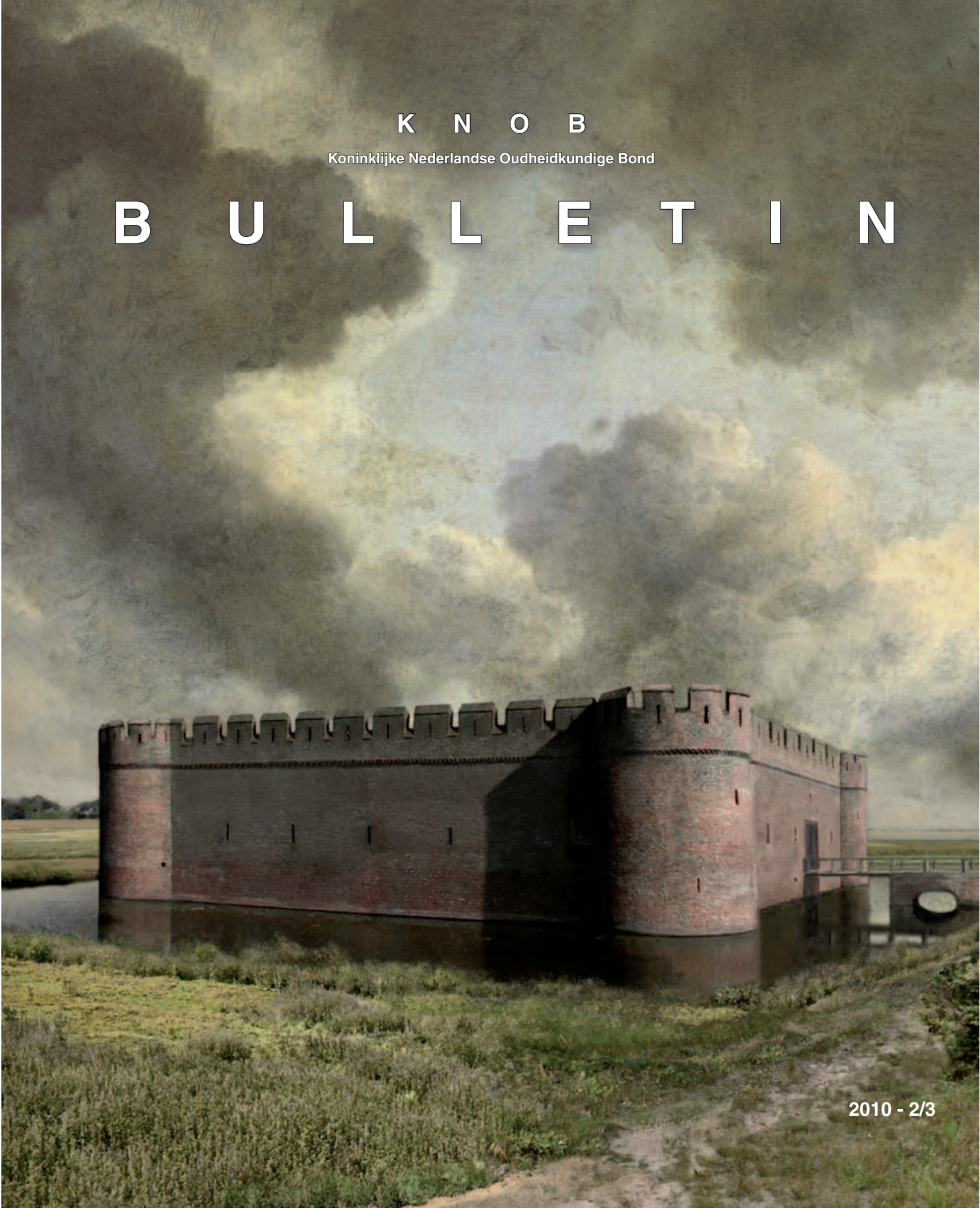

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door
de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en
©MIT, Faculteit Bouwkunde TU Delft

Redactie

prof. dr. A.F.W. Bosman,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
dr. G.H.P. Steenmeijer,
dr. M.T.A. van Thoor (eindredacteur),
prof. dr. D.J. de Vries (hoofredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
KNOB, Postbus 5043, 2600 GA Delft

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Bureau KNOB p/a :©MIT, Julianalaan 134, 2628 BL Delft
Postadres: Postbus 5043, 2600 GA Delft
Tel.: 015 - 2781535
E-mail: info@knob.nl
Website: www.knob.nl
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 65;
€ 25 (jongeren t/m 27 jr) en € 50 (65+);
€ 125 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheer-
hout (vice-voorzitter), mr. dr. G. Medema (secretaris),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), mw. drs. M. Haaksman
(studiedagen), mw. J.E. Oldenburger (lid).

Druk en Lay-out

Drukkerij Weevers
Postbus 22, 7250 AA Vorden
tel. 0575-55 10 10
ISSN 0166-0470

INHOUD

Ten geleide: het onderzoek van kastelen (Hans Janssen)	49
Geeske Bakker, Jan de Rode, Kees Verbogt <i>Dat huus stoet up viere pylare</i> . De betekenis van het kastelenbouwprogramma van Floris V	50
Tammo C. Bauer Kasteelruïne Valkenburg. Van overgroeide steenhoop tot geconsolideerde ruïne	65
Jörg Soentgerath De hoofd vleugel van de kasteelruïne Valkenburg aan de Geul	76
Charlotte van Emstede Kasteelruïnes en reconstructies. Een analyse van de herbouw van Nederhemert	86
Publicaties Jorien Jas (eindred.), Kasteel Waardenburg. Weerbaar en veelzijdig (recensie G. Berends) Sandra Langereis, Breken met het verleden. Herinneren en vergeten op het Valkhof in de Bataafse revolutiejaren (recensie Dirk J. de Vries) U. Klein (e.a. red.), Naturstein als Baumaterial en Uta Maria Bräuer (e.a. red.), Architektur und Kunst im Mittelalter. Beiträge einer Forschungsgruppe (dubbelrecensie Karel Emmens)	103
Monumentenzorg Een toekomst voor kasteelruïnes? (Taco Hermans)	107
KNOB Berichten van het bestuur	108
Summaries	108
Auteurs	109

Afbeeldingen omslag:

*Voorzijde: Het Muiderslot omstreeks 1290
(visualisatie J.C. de Rode 2010)*

*Achteromslag: Vertikale luchtfoto van Valkenburg
met centraal de ruïne van het kasteel (foto Niek Roozen ca. 2000)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 109, 2010, nummer 2/3

Ten geleide: het onderzoek van kastelen

Kastelenonderzoek omvat vele disciplines en benaderingswijzen, variërend van de rol en betekenis van kastelen in de bestuurlijke, militaire en economische organisatie van middeleeuwse vorstendommen tot de studie van het materiële object zelf door middel van de archeologische, bouwhistorische of architectuurhistorische disciplines. Hoewel het kastelenonderzoek in Nederland eigenlijk nooit het onderwerp is geweest van breed opgezette onderzoeksprogramma's, is er toch gedurende het laatste decennium, een groot aantal nieuwe studies verschenen op vele van deze terreinen.¹

Het is vanzelfsprekend dat het *Bulletin* vooral een vehikel is voor de disciplines die zich bezighouden met het eigenlijke materiële object: de bouwhistorie, de architectuurgeschiedenis en in iets mindere mate de archeologie. In deze aflevering staat van deze categorie vooral het onderzoek van kasteelruïnes centraal, maar ook duikt hier een voor het kastelenonderzoek relatief nieuwe benaderingswijze op, de iconologische, in Nederland vooral vertegenwoordigd door A.J.J. Mekking, emeritus-hoogleraar te Leiden en voormalig redactielid van *Bulletin KNOB*.

Het onderzoek naar de allegorische betekenis, die kastelen of onderdelen daarvan in de middeleeuwen werden toegedicht, is in Nederland sinds 1992 op gang gekomen.² De auteurs van het eerste artikel in dit nummer (Geeske Bakker, Jan de Rode, Kees Verbogt) over het kastelenbouwprogramma van graaf Floris V van Holland tegen de West-Friezen (1282-1289), baseren zich voor de interpretatie van dit programma op het oorspronkelijke werk van Günther Bandmann, *Ikonomie der Architektur* (1951). Deze benadering, toegepast op kastelen, is origineel en nieuw. Hoewel de basale feiten van Floris' onderneming bekend zijn, is de interpretatie in de zin van Bandmann in sommige opzichten een schaatsen 'op dun ijs', uitdagend maar ook met risico's van gevaarlijke wakken.

Met de overige artikelen in dit kastelennummer komen we dicht bij het eigenlijke materiële object van het kasteel, in dit geval het verschijnsel kasteelruïne. Het artikel van Charlotte Emstede geeft op basis van de casus Nederhemert een gedegen impressie van de Nederlandse omgang met ruïnes en met name van het conflict tussen consolidatie van een ruïne als drager van belangrijke bouwsporen en de wens tot restauratie van het gebouw met eventueel een selectie uit de bewaarde elementen temidden van een architectonische reconstructie. Voor de tweede handelwijze zijn verschillende argumenten, variërend van de wens naar een functioneel gebouw tot een voor het publiek beleefbare reminiscentie aan het oorspronkelijke monument. In de Nederlandse situatie, die van Emstede beschrijft, delft het bewaarde, authentieke bouwhistorische element meestal het onderspit, omdat men meent dat de waarde ervan ligt in het onderzoek en de documentatie en niet in het behoud van het authentieke onderdeel. Het is de vraag of deze opvatting terecht en valide is. Naar mijn mening is het een illusie te denken, dat een waardevol bouwhistorisch element van een ruïne, eenmaal gedocumenteerd, vernietigd kan worden - bijvoorbeeld ten behoeve van een constructieve her-

bouw - juist omdat het gedocumenteerd is. Uitgangspunt zal altijd moeten zijn, dat het in Nederland uitermate zeldzame primaire authentieke materiaal niet alleen zichtbaar en beleefbaar moet zijn voor het publiek, maar ook altijd raadpleegbaar moet zijn als een archivalisch (her)interpreteerbaar gegeven. Welke archivaris zou toestaan dat zijn originele middeleeuwse oorkonden aan de papiervernietiger worden meegegeven, omdat de tekst al in een oorkondenboek is gedrukt?

In het verlengde van het thema Nederhemert past het verslag van de discussie over kasteelruïnes die bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gevoerd is. Een soortgelijk, reeds gereconstrueerd geval binnen het Gelderse is kasteel Waardenburg waarover een boek verscheen dat hier besproken wordt. De volgende recensie gaat over het Valkhof, een casus waar de Nijmeegse bevolking zich voor reconstructie heeft uitgesproken maar waar de auteur om een andere benadering vraagt.

Eén van de weinige Nederlandse ruïnes, die sinds de late 19de eeuw is behandeld als een te behouden en te consolideren object, is de ruïne van het kasteel Valkenburg in Zuid-Limburg. Aan de geschiedenis van de consolidatie en het aan het object verrichte onderzoek is het artikel gewijd van Tom Bauer. Het maakt duidelijk hoe men in de vorige eeuw ook bij de consolidatie van de ruïne er naar gestreefd heeft alle deelherstellingen en invullingen zo historisch verantwoord mogelijk uit te voeren en hoe dit pas de laatste jaren is veranderd. Het artikel maakt ook duidelijk hoe erosie kan optreden, niet eens in de eerste plaats aan het object zelf als wel aan de documentatie van eerder verricht onderzoek, waarvan gedeelten zoek zijn geraakt en andere onderdelen nog niet zijn gepubliceerd. Een hierbij opgetreden omissie wordt goedgeemaakt door het artikel van Jörg Soentgerath, dat op basis van het bewaard gebleven materiaal een bouwhistorische analyse geeft van één van de belangrijkste, grotendeels in fundament en gedeeltelijk in opgaand werk bewaard gebleven vleugels van het kasteel. De analyse van dit bouwdeel maakte ook deel uit van het nog ongepubliceerde, in de jaren zeventig uitgevoerde archeologische en bouwhistorische onderzoek. De door Soentgerath voorgestelde datering komt in hoofdlijnen overeen met de resultaten van dat onderzoek. Met name de datering van de aanleg van de zaal kan ook op basis van het in 1972-1976 uitgevoerde stratigrafische onderzoek wellicht wat scherper worden geda- teerd in de periode van circa 1320-'40.

Namens de redactie, H.L. Janssen

¹ Zie bijvoorbeeld H.L. Janssen, 'Medieval Castle Research in the Netherlands', *Château Gaillard* 23. *Etudes de castellologie médiévale. Bilan des recherches en castellologie*, Caen 2008, 237-251 en H.L. Janssen en W. Landewé (eds.), *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede 2009.

² H.L. Janssen, *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object*, Utrecht 1992, 12 (Oratie Rijksuniversiteit Utrecht).

Dat huus stoet up viere pylare

De betekenis van het kastelenbouwprogramma van Floris V

Geeske Bakker, Jan de Rode, Kees Verbogt

Meer nog dan bij andere bewaard gebleven middeleeuwse bouwwerken heeft de tijd sporen door kastelen getrokken. Niet alleen zijn verbouwingen, verval, restauraties in de loop van de eeuwen deze van oorsprong militaire gebouwen gaan bepalen, ze hebben daarbij over het algemeen zwaarder dan andere bouwwerken te lijden gehad onder oorlogsgeweld. Ook het Muiderslot, dat wordt beschouwd als het best bewaard gebleven middeleeuwse kasteel in Nederland, is nu nog slechts een herinnering aan de dwangburcht die Floris V, graaf van Holland en Zeeland (1254 – 1296), rond 1285 in Muiden liet bouwen. Aan het gebouw zelf is moeilijk af te lezen hoe het er oorspronkelijk heeft uitgezien. We zijn daarvoor aangewezen op reconstructie, tegenwoordig vaak digitale reconstructie. Om deze te ontwikkelen gebruiken we naast de bouwresten en bouwsporen aanvullende gegevens op grond

van resultaten van archeologisch, bouwhistorisch en (kunst) historisch onderzoek.¹ Dat leidt echter niet altijd tot een eenduidig beeld. Zo ontbraken bij de reconstructie van het Muiderslot (afb.1) gegevens over de ingangspartij en over de woonvertrekken. Was er toen al sprake van een toegangspoort en een zaal?

We zullen in het volgende echter niet op zoek gaan naar sporen die ons kunnen leiden naar antwoorden op deze vragen. We wagen ons hier aan een wellicht nog hachelijker onderneming dan het ontwikkelen van een digitale reconstructie van een middeleeuwse bouwvorm. We doen namelijk een poging sporen te vinden die ons kunnen leiden naar de betekenis die de middeleeuwse graaf Floris V aan zijn bouwwerken gegeven kan hebben.

Afb. 1. Het Muiderslot rond 1290, (reconstructie J. Kamphuis, H. L. Janssen en J.C. de Rode, 2010)

Het idee dat bouwwerken behalve door functionele eisen sterk bepaald kunnen zijn door de betekenis die opzettelijk door de bouwheer aan deze gebouwen is gegeven, heeft mede door het werk van Günter Bandmann² (1917 - 1975) tamelijk algemeen ingang gevonden. In *Iconologie der Architektur* stelt Bandmann in 1951, dat een beschrijving van een religieus middeleeuws gebouw op grond van alleen morfologische eigenschappen en kunsthistorische stijlkenmerken niet voldoet, omdat dan een zeer belangrijk element onbesproken blijft: de betekenis. Hij doet daarom een voorstel voor een iconologische benadering van gebouwen, waarin de volgende vraag centraal staat: "Was hat den Menschen damals diese oder jene Form bedeutet und welche Folgen sind für das Kunstwerk damit verbunden?"³ Om in onze zoektocht naar betekenisverlening door Floris V enige vaste grond onder de voeten te krijgen, baseren we ons op deze theorie van Bandmann. We zullen ook zijn methode volgen om de betekenis te beschrijven, namelijk aan de hand van vier verschillende betekenis categorieën: de historische, de allegorische, de symbolische en de esthetische. Deze methode is vooral toegepast om de betekenis van religieuze middeleeuwse bouwwerken te benoemen,⁴ maar wij veronderstellen dat zijn benadering ook toepasbaar zal zijn op de profane bouwwerken van Floris V. Dát er in de middeleeuwen betekenis werd toegekend aan kastelen en dat ook Floris V dit deed, nemen we hierbij op gezag van anderen als vooronderstelling aan. Zo stelt McNeill: "If the Middle Ages were anything, they were a time in our past when the men who controlled so much of the land, also controlled so much of government and society directly. Nothing symbolises this lordship better than the castles which they built, not only to live in, but also to control their estates and their country".⁵ Zowel Janssen als De Graaf betreft deze betekenisverlening op het kastelenbouwprogramma van Floris V. Janssen noemt het denkbaar dat Floris voor het vierhoekige kasteel koos als symbool van de vorstelijke macht die hij nastreefde.⁶ De Graaf beschouwt: "De kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machtspolitiek".⁷ We zullen niet het hele bouwprogramma van Floris V in onze beschouwing betrekken, maar beperken ons tot zijn Westfriese kastelenbouwprogramma. Dit bestaat uit vijf kastelen langs de Westfriese Omringdijk: een kasteel bij Wijdenes, een kasteel te Medemblik, de Nuwendoorn bij het tegenwoordige Krabbendijke en de Middelburg en de Nieuwborg bij Alkmaar. We beschouwen daarbij het Muider slot als voorpost en daarmee als een onderdeel van dit programma. De verschillende feodale kastelen die Floris V door leenmannen liet bouwen of versterken laten we vanwege de mogelijke inbreng van de leenmannen buiten beschouwing. Behalve kastelen bouwde Floris een zaal in het Binnenhof, zijn residentie in Den Haag. Deze zaal, nu de Ridderzaal genoemd, komt hier slechts zijdelings aan de orde. Niet dat deze in het kader van een onderzoek naar betekenisverlening niet interessant zou zijn - integendeel - maar omdat deze werd gebouwd als representatieve zaal en dus een heel ander doel had dan het kastelenbouwprogramma dat we hier aan een onderzoek naar mogelijke betekenissen onderwerpen. De Ridderzaal verdient afzonderlijke aandacht.

We benaderen daarbij het Westfriese kastelenbouwprogramma niet alleen op het niveau van de burchten zelf, maar ook op dat van de totale militaire structuur die Floris liet ontstaan. Niet alleen de kastelen weerspiegelden namelijk het gedachtegoed van de adel, maar ook: "How they planned their castles tells us of how they organised their life, and therefore the lives of many people who depended on them".⁸

Bandmann legt in zijn betekenisverlening de nadruk op de allegorische betekenis. Hij hecht daardoor sterk aan literaire bronnen: "Die literarischen Quellen können die allegorische Bezüge mitteilen, über Kopieabsichten und vor allem über den Bauern aussagen".⁹ Ook Mc Neill wijst in dit kader op het belang van literaire bronnen: "The best mediaeval descriptions of castles are to be found in the work of fiction".¹⁰ Deze bronnen bleken in ons geval ruim voorhanden.¹¹ Naast literaire bronnen acht Bandmann mogelijke ontleningen, situering van gebouw(en) en de historische achtergrond van belang.¹² Ook deze bleken beschikbaar.

We beginnen onze beschouwing met de historische betekenis categorie. Het ligt namelijk voor de hand bij deze categorie het meest uitvoerig in te gaan op de historische achtergrond. We kunnen dan bij de volgende categorieën, de allegorische, de symbolische en de esthetische, waar nodig naar deze achtergrond verwijzen. Door de verschillende betekenis categorieën achtereenvolgens te behandelen, wekken we de indruk

Afb. 2. Floris V (1254 tot 1296) (Collectie Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

dat we de categorieën opvatten als duidelijk van elkaar te onderscheiden. Dit is echter niet het geval. Het zal blijken dat de categorieën niet steeds echt los van elkaar gezien kunnen worden. Toch hebben we vanwege de overzichtelijkheid gemeend deze structuur te moeten aanhouden.

Voor we ons op het dunne ijs wagen en beginnen aan onze zoektocht naar de betekenisverlening van Floris V aan zijn Westfries kastelenbouwprogramma, houden we echter nog even wat meer vaste grond onder de voeten door in te gaan op het kastelenbouwprogramma zelf.

De kastelen langs de Westfries Omringdijk met het Muiderslot als voorpost

Het kastelenbouwprogramma van Floris V in West-Friesland kwam tot stand tussen 1282 en ongeveer 1290 en was bedoeld om de West-Friezen stevig in de greep te houden. In 1272 had Floris een eerste poging gedaan om de erfvijanden van zijn geslacht, de West-Friezen, te onderwerpen. De toen 18-jarige graaf was met een leger vanuit de Torenburg bij Alkmaar over een bestaande dijk het drassige Westfries gebied binnen getrokken, maar was al vlak buiten de burcht met zijn soldaten in de modder vastgelopen. Hij probeerde in allerijl de dijk te verstevigen en liet de dijkwerkers door boogschutters en landsknechten bewaken, maar die konden niet voorkomen dat ze door de Friezen werden bestookt, waardoor Floris zich moest terugtrekken.

Op 18 mei 1282, ruim tien jaar na zijn eerste mislukte expeditie, waagde hij een nieuwe poging, deze keer goed voorbereid. Vanuit Nuwewic, het huidige Beverwijk, voer hij via het IJ en de Zuiderzee naar Wijdenes, waar hij West-Friesland binnenviel en de West-Friezen een zware nederlaag wist toe te brengen. Vlak daarna ontstond in het Westfries gebied bij Wijdenes zijn eerste dwangburcht. Het lijkt erop dat Floris aanvankelijk heeft gedacht dat één burcht genoeg zou zijn om de Friezen in bedwang te houden. De geschiedschrijver van de Hollandse graven, Melis Stoke, (circa 1235 – circa 1305)¹³ dicht namelijk in het begin van de veertiende eeuw:

De grave dede maken enen casteel

Te Widenisse, daer hi gheheel

*Tlant van Vrieslant mede dwinghen soude.*¹⁴

Er braken echter steeds opnieuw opstandjes uit. Het lukte Floris pas deze neer te slaan toen twee stormvloedten in de winter van 1287/1288 hem te hulp kwamen. Floris maakte van de watersnoodramp in het Westfries land gebruik en gaf aan zijn baljuw in Kennemerland, Dirk van Brederode (1250 – 1318), opdracht met zijn soldaten per schip het ondergelopen gebied binnen te trekken. De baljuw haalde een gemakkelijke overwinning en in 1289 ondertekenden de Friezen het verdrag waarmee ze zich onderwierpen aan de Hollandse graaf. Met dank aan de watersnoodramp noemde Floris zich voortaan graaf van Holland, Zeeland én Friesland! Stoke zou hierover dichten:

Nu sijn de Vriesen so verre comen,

Dat si mosten an haren danc

Singhen een nyewen sanc,

Dat si met herten niet begheren:

Si mosten hulden ende sweren

*Den grave, ende onderdanich wesen.*¹⁵

Om de Friezen nu wél onder de duim te houden, liet Floris V meteen na deze tweede overwinning langs de Westfries kust in snel tempo nog vier dwangburchten bouwen: een kasteel in Medemblik, de Nuwendoorn bij Warmenhuizen, de Nieuwburch en de Middelburch bij Alkmaar, vlak bij de al bestaande Torenburg, rond 1250 gebouwd of verbouwd door zijn vader Willem II (1228 – 1256).¹⁶ De bouw van deze kastelen wordt algemeen als een samenhangende bouwcampagne gezien, vergde slechts enkele jaren en de grootschaligheid van deze onderneming was uniek in de Noordelijke Nederlanden.¹⁷

Daarbij wijst De Graaf¹⁸ op de symmetrie in de situering van de kastelen. Deze symmetrie getuigt volgens De Graaf van een uitstekend ruimtelijk inzicht van Floris V en een gedegen kennis van de geografie van het gebied, noodzakelijk voor de bouw van een reeks goed verdedigbare burchten. Hij stelt deze symmetrie voor als een diagonaal patroon. Een vierhoekige vorm met de kastelen op de hoekpunten. Hoogwoud, waar de vader van Floris V aanvankelijk lag begraven, ligt min of meer in het centrum.

Wij volgen de gangbare opvatting met betrekking tot de samenhang tussen de Westfries kastelen. We zien deze net als de Graaf als een ruimtelijke figuur. Daarbij beschouwen we zowel de verbindende Omringdijk als het Muiderslot als onderdeel van de militaire structuur. Voor we ingaan op het kasteeltype dat Floris liet bouwen, lichten we toe waarom we zowel de Omringdijk als het Muiderslot als onderdeel beschouwen van de militaire structuur

De - grotendeels nog bestaande - Omringdijk, die de kastelen over land met elkaar verbond, was oorspronkelijk een samenstel van waterkeringen, dijken en dijkjes die al vanaf de tijd van de vader van Floris V, Willem II, tot één dijk van 126 kilometer lengte werd samengevoegd.¹⁹ In de eerste plaats werd de dijk aangelegd om het water buiten de deur te houden, maar de dijk diende al onder Willem II ook militaire belangen. Zo had Willem II in 1256 ter wille van een veldtocht tegen de West-Friezen (die hem het leven zou kosten, maar daarover later meer) al een deel van de Omringdijk aangelegd dat als waterkering geen enkele zin had, maar was bedoeld om gemakkelijk te paard van Alkmaar naar zijn burcht de Torenburg en richting West-Friesland te kunnen gaan. Vooral voor ruiters was het waterrijke Westfries gebied vaak onbegaanbaar, maar op de hoog gelegen dijk hadden ze geen problemen. Dit deel van de Omringdijk, nu de Munikkenweg, is al eerder genoemd. Floris V probeerde namelijk over deze dijk het Westfries gebied binnen te dringen bij zijn eerste mislukte aanval op het gebied in 1272, waarbij hij - tevergeefs - aan een versteviging van deze dijk werkte.

Afb. 3. De Westfrieze Omringdijk met de Westfrieze kastelen (J.C. de Rode)

*Ende quamer mede sonder sparen
Tote Alcmare ghevaren
Ende dede dammen ende diken.*²⁰

Het is bekend dat niet alleen Willem II, maar ook zijn zoon Floris een dijk liet aanleggen die in de eerste plaats militair was bedoeld. Melis Stoke is namelijk expliciet over het doel van de dijk waarmee Floris zijn kasteel Nuwendoorn verbond met Alkmaar.

*Hi dede oec maken daer ghehende
Enen dijk met haesten groet,
Datmen mochte in alre noot
Vander burch gaen harentare
Van Vronen al tot Alcmare.*²¹

Het herstel van de Omringdijk na de watersnoodrampen van 1287/1288 zal samen gevallen zijn met de bouw van vier van de burchten in West-Friesland. Door de kastelen langs de dijken te bouwen, ontwikkelde Floris een samenhangend verdedigingswerk dat het gehele opstandige gebied omgaf. De onderlinge afstand tussen de burchten was tussen de 12,5 en de 30 kilometer. In galop kon een ridder binnen een uur van het ene kasteel naar het andere rijden. Voor het voetvolk was ook de langste afstand tussen Alkmaar en Wijdenes nog net in één dagmars te overbruggen.

Behalve de Omringdijk zien we ook het Muiderslot als onderdeel van de militaire structuur.²² Deze vierhoekige water-

burcht werd rond 1285 door Floris gebouwd, naar algemeen wordt aangenomen om zijn macht te vestigen in het Sticht, een gebied dat van oudsher toebehoorde aan de bisschop van Utrecht en dat Floris rond 1280 in handen had weten te krijgen. Wij denken echter dat het mes met de bouw van het Muiderslot aan twee kanten sneed. Het slot lag namelijk ook zeer strategisch ten opzichte van het opstandige Westfrieze gebied. Bij zijn expeditie tegen de West-Friezen in 1282 had Floris zijn troepen nog samengetrokken bij het huidige Beverwijk en was hij vanaf Muiden over de Zuiderzee naar Wijdenes gevaren. Na de bouw van het Muiderslot was deze lange route niet meer nodig. Floris beschikte hiermee over een uitvalsbasis in voor hem onbetwist gebied, een essentiële voorpost van Wijdenes en zijn latere Westfrieze kastelen.

Het vierhoekige kasteeltype van Floris V

We weten niet hoe het eerste Westfrieze kasteel van Floris V bij Wijdenes eruit heeft gezien. Ook niet waar het precies lag. Misschien buitendijks in het Markermeer, in een gebied dat in 1434 na een zware overstroming aan de zee is prijs gegeven. De kastelen die Floris na zijn tweede overwinning in de winter van 1287/1288 in West-Friesland liet bouwen, en ook het Muiderslot (rond 1285),²³ waren voor die tijd enorm grote, bakstenen, omgrachte gebouwen. Deze kastelen hadden, met uitzondering van de Middelburg, een vierhoekig grondplan, een kasteeltype dat tot de tijd van Floris V in Nederland niet of nauwelijks voorkwam en dat na de tijd van Floris V hier

Afb. 4. Het tegenwoordige kasteel Medemblik (foto J.C. de Rode)

het overheersende kasteeltype zou worden. Het Muiderslot en het kasteel te Medemblik vertoonden de zuiverste vorm van dit vierhoekige kasteel.

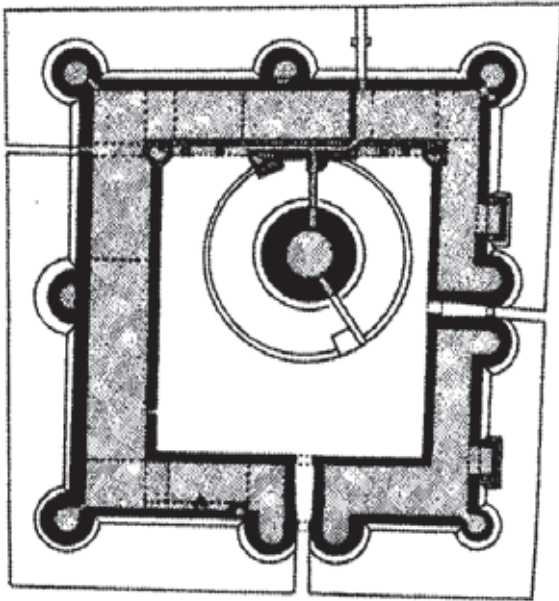
Beide hadden vier vrijwel gelijkwaardige hoektorens die in de muren waren opgenomen en een poorttoren. De Nuwendoor bij het tegenwoordige Warmenhuizen en de Middelburg en de Nieuwburg bij Alkmaar bezaten een overheersende hoektoren.²⁴ De vierhoekige burchten van Floris V waren in de eerste bouwfase in feite ommuurde kampementen.²⁵ Essentieel was de open binnenruimte waar in tijden van oorlog een groot aantal manschappen in tenten gelegerd kon worden. Eerst werd de defensieve functie op orde gebracht, daarna werden woonfuncties ingepast zoals een zaal en een voorzaal. Deze waren niet bestemd voor graaf Floris zelf, hij had zijn residentie in Den Haag, maar voor de baljuws, die voor hem het omringende gebied beschermden en bestuurden.

Zoals al is opgemerkt, zullen we ons - op grond van de betekenis categorieën van Bandmann - verder bezig houden met de mogelijke betekenisverlening door Floris V aan zowel het type kasteel als aan het totaalconcept van de militaire structuur. We beginnen met de historische betekenis,²⁶ waarna de allegorische, de symbolische en de esthetische betekenis zullen volgen.

De historische betekenis van het vierhoekige kasteeltype

Bandmann bedoelt met de historische betekenis het gebruik van bouwschema's, -vormen en -delen die op grond van aan de historie ontleende architectuurmotieven door een bouwheer in een concept worden toegepast. Hoe groot de afstand in plaats en tijd is, maakt eigenlijk niet uit. Door bijvoorbeeld elementen te citeren van klassieke of Karolingische bouwvormen kan de opdrachtgever zichzelf in de traditie van de Romeinse keizers dan wel Karel de Grote plaatsen. De historische betekenis wordt dus bepaald door herkomst en ontleening. Met wie verhielde de bouwheer zich? Met wie wilde hij vergeleken worden?

Het vierhoekige kasteeltype komt in West-Europa rond 1200 tot ontwikkeling. Het eerste kasteel van dit type is hier het Louvre in Parijs, vanaf 1190 door koning Philippe II Auguste (1165 tot 1223) gebouwd als zijn residentie. Het is een vierhoekig kasteelpaleis, met een donjon, een versterkte woontoren, enigszins excentrisch op het binnenterrein. De ingangspartij van het kasteel wordt geflankeerd door twee torens en de ringmuur is halverwege de hoektorens steeds met een halfronde toren versterkt.²⁷

Afb. 5. Het Louvre, plattegrond (uit: T. McNeill, 1992, 110)

Andere voorbeelden van kastelen van dit type zijn Yèvre le Chatel, rond 1200 gebouwd tussen Parijs en Orleans, zonder donjon en Montlhéry uit het begin van de 13de eeuw, met een donjon in vooruitgeschoven strategische positie. Kasteel Dourdan (afb. 4), dat Philippe II Auguste tegen het einde van zijn regeringsperiode, rond 1220, eveneens ten zuidwesten van Parijs liet bouwen is nog vrijwel intact. Het is een vierhoekig kasteel, met drie ronde hoektorens en een vrijstaande donjon op de vierde hoek. Om het geheel ligt een gracht en de donjon is met een ophaalbrug verbonden met het binnenterrein. Voor de eerste helft van de 13de eeuw worden het Louvre en Dourdan als archetypisch beschouwd.²⁸

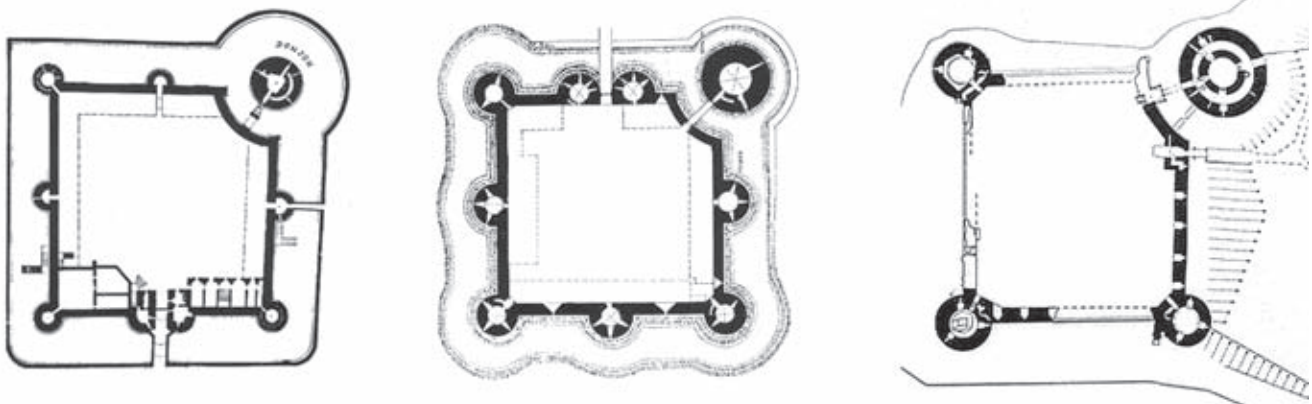
Deze koninklijke kastelen vonden navolging in vele kastelen in de periferie van het Île-de-France, die werden gebouwd voor en door de medestanders van Philippe II Auguste. Van de 23 kastelen die daar in het begin van de 13de eeuw werden gebouwd, hadden er zestien een vierhoekige plattegrond met

ronde hoektorens. Een directe imitatie van Dourdan is Nesles-en-Tardenois van 1226, gebouwd kort na de dood van Philippe II Auguste door de zeer machtige graaf Robert III de Dreux, één van de naaste strijdmakkers van Philippe in de slag van Bouvines (1214). Deze werd uitgevochten tussen de Franse koning en een alliantie van Koning Jan I van Engeland met Ferrand van Portugal, keizer Otto IV van het Heilige Roomse Rijk, de graaf van Vlaanderen en Hendrik I, hertog van Brabant. De Engelse Koning Jan I had deze alliantie op de been gebracht om de expansie van het Franse koningshuis ten koste van zijn leenbezittingen op het Franse grondgebied een halt toe te roepen. De overgrootvader van Floris V, graaf Willem I, vocht mee in het gevolg van Otto IV en leed met de alliantie, ondanks de enorme overmacht, een grote nederlaag. Tijdens deze slag kan deze overgrootvader van Floris V kennis hebben gemaakt met het toen nieuwe vierhoekige kasteeltype, dat niet alleen een vorstelijke uitstraling had, maar die uitstraling ook militair gezien waarmaakte.

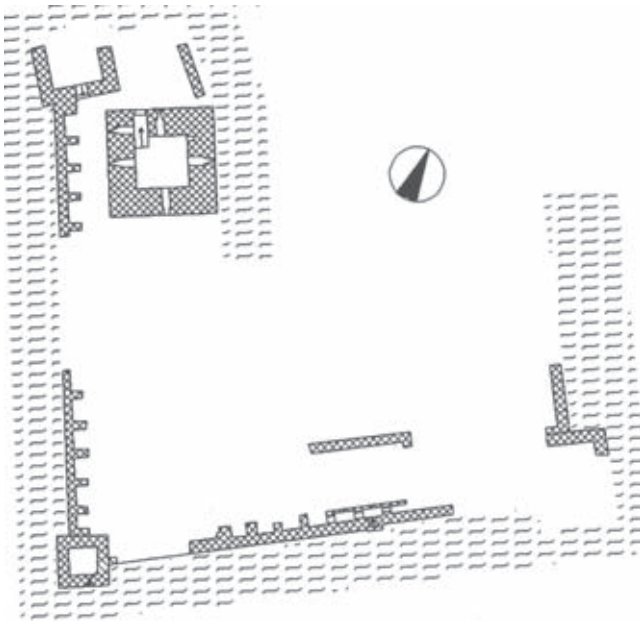
Buiten het grondgebied van de Franse koning vond het type in het midden van de dertiende eeuw toepassing in het zuidwesten van het tegenwoordige Zwitserland, waar de zeer expansieve graaf Pierre II van Savoye, de kastelen Yverdon, Romont en Estavayer bouwde. De grondvormen ervan zijn vrijwel identiek aan Dourdan: een vrijstaande donjon verbonden met een vierhoekige burcht met ronde hoektorens.²⁹

In de tweede helft van de dertiende eeuw zou het type zich verder over Europa verspreiden. Soms is zelfs aanwijsbaar dat bouwheren de bouwmeesters van elkaar overnamen. Zo liet de Engelse koning Edward I (1239 – 1307) vanaf 1277 het vierhoekige kasteel Flint in Wales bouwen onder leiding van James St. George, die ook voor zijn oom, Pierre II van Savoye,³⁰ dergelijke kastelen had gebouwd.

De overgrootvader van Floris V, graaf Willem I, zal dus het kasteeltype al hebben gekend. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat hij in 1214, na de slag bij Bovines, in een vierhoekig kasteel gevangen is gezet. Wellicht introduceerde zijn kleinzoon, Willem II en de vader van Floris V, het kasteeltype in Nederland. Het gaat dan om de Torenburg bij Alkmaar. Dit kasteel wordt vermeld in de Kroniek van Beka.³¹ Willem II

Afb.6. Vergelijking van de plattegronden van (v.l.n.r.) Dourdan, Nesles-en-Tardenois (uit: Châtelain, 1981, 68-69 en Flint uit: D.J. Cathcart King, 1988, 114)

Afb. 7. Huis te Riviere, Schiedam, uit: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga, en B Olde Meierink (red.), 1996.59

heeft dit waarschijnlijk niet gebouwd, maar zou het in 1255 tot een vierhoekig kasteel hebben v rbouwd.

Het eerste kasteel in Nederland waarvan vermoed wordt dat het een vierhoekig grondplan had, is Huis te Riviere in Schiedam, gebouwd door Aleid van Avesnes, de zus van Willem II en dus een tante van Floris V.³² Dit kasteel zal tussen 1268 en 1275 zijn gebouwd. De opvatting dat hier sprake was van een vierhoekig kasteel is echter niet onomstreden.³³ Er zijn van dit kasteel namelijk tot op heden slechts delen blootgelegd, waardoor de precieze plattegrond niet zeker is. De vierhoekige donjon in de noord-westhoek k n verbonden zijn geweest met de rest van het gebouw. Echter, waarschijnlijk had de toren een eigen gracht, wat ook kan betekenen dat de woontoren geheel los stond. Aleid groeide op in de grafelijke familie en zal net als haar oudere broer al in haar jeugd bekend zijn geweest met het vierhoekige kasteeltype. Zij zal echter ook zelf het kasteeltype in Frankrijk hebben gezien. Ze werd namelijk door broer Willem uitgehuwelijkt aan Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen, met wie ze in 1246 trouwde waarop ze naar zijn residentie in Valenciennes vertrok. Hierdoor zou ze geruime tijd in de hoogste Franse kringen verkeren, waar het kasteeltype toen al veel voorkwam.

Voor we ons verder buigen over de vraag aan wie Floris V het kasteeltype ontleend zal hebben, gaan we in op de grafelijke familie, de moord op de vader van Floris V, Roomskoning Willem II, op de belangrijke rol die Aleid van Avesnes in het leven van Floris speelde en op de leermeester van Floris V, Jacob van Maerlant.

Door haar huwelijk met Jan van Avesnes in 1246 werd Aleid van Holland (rond 1230 – 1284) gravin van Henegouwen, waarna ze Aleid van Avesnes wordt genoemd. Een jaar later

zou haar dan 19-jarige broer, Willem II, door de keurvorsten van het Heilige Roomse Rijk tot Roomskoning worden gekozen.³⁴ Dit gebeurde in een voor het Heilige Roomse Rijk - waartoe het graafschap Holland hoorde - wanordelijke tijd. De voorganger van Willem II, Frederik II van Hohenstaufen (1212 – 1250), was ook koning van Sicilië en had in de praktijk het Heilige Roomse Rijk aan zijn zoon Hendrik (1222 – 1242) overgelaten. Hendrik stond aan de belangrijkste leenmannen een grote zelfstandigheid toe, die ze bij de dood van Frederik II niet bereid waren op te geven. Ze steunden dan ook de kandidatuur van Hendrik en weigerden de verkiezing van Willem II te erkennen. De jonge Willem, graaf van Holland en Zeeland, afkomstig uit een marginaal gebied, had het dus aanvankelijk moeilijk. Toch wist hij binnen tien jaar - en na de dood van Hendrik - vrijwel alle vorsten van het Heilige Roomse Rijk achter zich te krijgen. In het voorjaar van 1257 zou Willem in Rome dan ook door de paus tot keizer zijn gekroond, als hij niet in de winter daarvoor tijdens de al genoemde veldtocht tegen de West-Friezen was gedood. Eén van zijn voorouders, graaf Floris III had al in 1165 de zeggenschap over dit waterrijke gebied gekregen door toedoen van een vroegere keizer van het Heilige Roomse Rijk, Frederik Barbarossa (1122 – 1190), maar de Friezen weigerden al generaties lang deze heerschappij te erkennen. Willem II wilde hen onderwerpen alvorens naar Rome te gaan om zich tot keizer te laten kronen. Bij strenge vorst trok hij daarom in 1256 met een leger het opstandige gebied binnen. Terwijl hij ver voor zijn troepen uit in de richting van Hoogwoud galoppeerde, zakte hij echter in volle wapenuitrusting met paard en al door het ijs. Een paar West-Friezen zagen in de geharnaste Hollandse ridder een gemakkelijke prooi en sloegen hem dood. Toen ze erachter kwamen met wie ze te maken hadden, moeten ze diep geschokt zijn geweest. Voor een Hollandse ridder kenden ze geen genade, maar voor een koningsmoord zouden ze toch echt wel terug zijn geschrokken. Ze begroeven hem dan ook in het diepste geheim bij een boerderij in Hoogwoud. Het Hollandse leger trok zich hierop terug. Niet alleen het graafschap, maar het hele Heilige Roomse Rijk in ontredde achterlatend. Op dat moment was de enige zoon van Willem II, Floris V, bijna anderhalf jaar oud. Het koningschap van het Heilige Roomse Rijk was niet erfelijk en na de dood van Willem II zouden twee opvolgers worden gekozen die er niet in slaagden hun macht te vestigen. Van een overkoepelende macht zou er in het Heilige Roomse Rijk pas weer zo langzamerhand sprake zijn vanaf het aantreden van Rudolf I van Habsburg in 1273.

Floris V erfde dus niet het Roomskoningschap maar wel het graafschap Holland. Hier werd zijn oom Floris regent. Deze kwam echter al in 1258 tijdens een steekspel in Antwerpen om het leven, waarna zijn tante Aleid regentes werd. Haar man, Jan van Avesnes, was vlak voor haar broer gestorven en na tien huwelijksjaren keerde ze vanuit het grafelijke kasteel in Valenciennes met zes zoontjes en een dochtertje naar het graafschap Holland terug. Ze was toen nog in de twintig, ruilde het kasteel in Valenciennes in voor een hofstede op het Zeeuwse Voorne en in plaats van de machtige gravin van

Henegouwen en zuster van de toekomstige keizer van het Heilige Roomse Rijk werd ze de omstreden regentes in het graafschap Holland voor haar vier jaar oude neefje. Vanaf het begin van haar regentschap was het namelijk duidelijk dat de Hollandse edelen niet door een vrouw geregeerd wensten te worden. Steun van haar leenheer, de Roomskoning, had ze niet te verwachten. Deze oefende immers in die tijd geen feitelijk gezag uit en liet de plaatselijke edelen hun geschillen zelf uitvechten. Aanvankelijk hield ze toch manmoedig stand, maar in 1263 werd zij gewapenderhand gedwongen afstand te doen van het regentschap. Wel bleef ze verantwoordelijk voor de opvoeding van Floris V, die op Voorne in het grote gezin van Aleid werd opgenomen. In 1266, toen Floris 12 jaar oud werd en formeel graaf van Holland en Zeeland, wist ze echter als zijn belangrijkste raadgever haar positie weer aanzienlijk te versterken. Ze kwam daarmee kennelijk ook in de positie een meer passend onderkomen voor zich zelf te laten bouwen, het al genoemde Huis te Riviere in Schiedam. In 1268 was Aleid namelijk met Floris in Brugge. Een oorkonde die daar is opgesteld maakt duidelijk dat de 14-jarige Floris zijn tante bij de bouw ondersteunde. De naam van het kasteel van Aleid doet denken aan de ridderroman *Torec*. De hoofdpersoon, de jonge prins Torec, gaat in deze roman uiteindelijk regeren over zijn rechtmatig erfdeel: 't lant vander Baser rivire'.³⁵ Aleid en Floris zullen deze ridderroman ongetwijfeld hebben gekend. Deze werd namelijk rond 1260 op Voorne geschreven door Jacob van Maerlant, volgens Van Oostrom de onderwijzer van Floris en de kinderen van Aleid.

Afb. 8. Schrijver; miniatuur uit *Spiegel Historiae* van Jacob Van Maerlant, Koninklijke Bibliotheek, KA 20, fol. 3V

Jacob van Maerlant, die zou uitgroeien tot één van de meest vooraanstaande schrijvers van zijn tijd, vertrok waarschijnlijk vrij snel na zijn studietijd in Brugge naar Voorne.³⁶ Het lijkt erop dat hij vooral speciaal voor de opvoeding van de jonge graaf de vijf vroegste werken schreef die van hem bewaard zijn gebleven. Het eerste werk, *Alexanders Geesten*, schreef hij in opdracht van Aleid van Avesnes rond 1260, toen Floris zes jaar oud was. Deze zogenoemde klassieke ridderroman gaat over Alexander de Grote. Zijn vader, Philippus, was de belangrijkste vorst in Griekenland. Nadat hij was vermoord, kwamen de Grieken in opstand, maar na een onverwachte inval van de nog jonge Alexander moesten ze zich weer onderwerpen. Hierna ondernam Alexander zijn beroemde veldtochten. Het motief van de wraak is door Van Maerlant zwaar aangezet. Van Maerlant verwoordt de missie van Alexander - en wellicht ook die van zijn leerling Floris - als volgt:

*Die vader sprac: 'In wille nemmeer
Drouven nu om mijn seer;
Die doot en mach mi niet vervaren,
Ic laete een kint na mi te waren
Dat sal wreken mine smerte'.³⁷*

Ook in de tweede klassieke ridderroman, *De Historie van Troyen* en in de twee Arthurromans, *De Historie van den Gralle* en *Torec* staat het herstel van het koningschap centraal. Het gaat dan steeds om een soevereine, macht waarop een jonge held op grond van zijn geboorte recht kan doen gelden. Het laatste overgeleverde werk dat Van Maerlant op Voorne schreef, *Heimelijkheid der heimelikheden*, stamt uit 1266 toen de twaalfjarige Floris formeel graaf van Holland en Zeeland werd. Het is een vorstenspiegel waarin de eigenschappen en deugden van een vorst uit de doeken worden gedaan. Dit zijn wijsheid, rechtvaardigheid, geduld en kracht.

We keren nu terug naar de historische betekenis van het vierhoekige kasteel, het type dat Floris V voor zijn dwangburchten koos. Hij koos dus rond 1285 voor het vierhoekige kasteel. Net als zijn tijdgenoten zal Floris zich bewust zijn geweest van de reputatie van de Franse vorst die het type ontwikkelde. Philippe Auguste was een telg uit het huis Capet die de soevereine erfelijke macht van zijn koninkrijk - mede door de bouw van de vierhoekige kastelen - veilig stelde en aanzienlijk uitbreidde. Op grond van deze herkomst van het kasteeltype kunnen we concluderen dat Floris een relatie legde met de erfelijke vorstelijke macht. Kennelijk was Floris er niet op uit het gekozen Roomskoningschap voor zijn geslacht te herstellen. Dat zou overigens een onmogelijke opgave zijn geweest. In 1273, toen er een nieuwe Roomskoning werd gekozen, was de positie van de destijds negentienjarige Floris, na zijn nederlaag tegen de West-Friezen in 1272, zeer zwak. Hij had zijn handen vol aan het vestigen van zijn macht in zijn eigen graafschap. Bovendien zou de nieuwe Roomskoning, Rudolf van Habsburg, zich ontwikkelen tot een machtig vorst die het machtscentrum van het Heilige Roomse Rijk blijvend in het oosten van het rijk zou vestigen. Deze verwij-

zing door Floris naar erfelijke macht ligt in de lijn van zijn opvoeding. Zijn leermeester Van Maerlant benadrukte in de werken die hij voor de kleine Floris schreef, steeds het belang ervan. Kennelijk zag Van Maerlant - en dus ook de opdrachtgeefster tante Aleid - weinig in een gekozen machtspositie die gemakkelijk voor een geslacht verloren kon gaan. De opvoeding van tante Aleid lijkt hier zijn vruchten te hebben afgevoerd.

Toen Floris zijn vierhoekige kastelen in onze streken ging bouwen, was het kasteeltype in het tegenwoordige Frankrijk, Zwitserland en Engeland - anders dan in onze streken - al tamelijk ruim verspreid. Floris verhiel zich dus met de bouw van zijn kasteeltype niet met binnenlandse tijdgenoten. Hij mat zich met Europese heersers die zich het kasteeltype konden veroorloven dat zeer geschikt was gebleken om als machtsmiddel in te zetten. Ook gezien de relatie met de tijdgenoten zien we in de keuze van het kasteeltype een streven naar macht die uitstijgt boven die van een regionale machthebber.

Omdat Floris een kasteeltype koos dat in zijn tijd en in zijn kringen al vrij algemeen gold als een kasteel met vorstelijke allure, hoeft er van een directe ontlening geen sprake te zijn. Maar: laten we er eens van uit gaan dat Aleid van Avesnes wél in Schiedam het eerste kasteel met een vierhoekig grondplan in onze streken bouwde. Zoals al aan de orde is geweest, zijn de fundamenten van dit kasteel slechts gedeeltelijk bloot gelegd, waardoor dit nog niet echt vast gesteld kan worden. Aleid begon met de bouw van haar kasteel niet lang nadat de twaalfjarige Floris in 1266 formeel graaf van Holland was geworden. Aleid was in deze tijd zijn belangrijkste raadgeefster. De positie van de erg jonge graaf was echter nog zeer wankel. Dit gold overigens ook voor de positie van haar oudste zoon Jan. Hij was weliswaar een aantal jaren ouder dan Floris en dus in die tijd al lang volwassen, maar in Henegouwen was nog steeds de schoonmoeder van Aleid, Margaretha van Constantinopel, aan de macht. Jan zou zijn grootmoeder pas in 1280 opvolgen. In 1268 zal het voor Aleid dus erg belangrijk zijn geweest de aanspraken op de macht van haar neef en haar kinderen te benadrukken. Een verhuizing van de hoeve op Voorne naar een meer prestigieus onderkomen in Schiedam past heel goed in dit streven. En waarom dan niet meteen een kasteel met vorstelijke allure? Een vierhoekig kasteel, een gravin van Henegouwen, de zuster van een Roomskoning én de moeder en de tante van erfgenamen van twee graafschappen waardig? Een kasteel bovendien dat refereerde aan de erfelijke macht? De erfelijke macht die ze voor haar neef en haar kinderen wilde veilig stellen? Floris V zou het kasteeltype dan kennen als uitdrukkingsmiddel van zijn tante. En, het zou niet onbegrijpelijk zijn dat hij, toen hij zelf zijn vorstelijke, erfelijke macht wilde benadrukken, van hetzelfde middel gebruik maakte.

De historische betekenis van het totaalconcept

Na de historische betekenis van het kasteeltype gaan we nu in op mogelijke historische betekenissen van het totaalconcept. Het gaat in het volgende dus niet meer om het kasteel als

afzonderlijk bouwwerk, maar om de plaatsing van een reeks vierhoekige kastelen tot een samenhangende ruimtelijke militaire structuur.

Het concept van de samenhangende reeks vierhoekige kastelen werd door Philippe II Auguste (1165-1223) ontwikkeld in de streek rond het Île-de-France in het verlengde van de ontwikkeling van het vierhoekige kasteeltype. De reeks strategisch geplaatste kastelen in dit gebied die bedoeld was om de macht te consolideren, is al eerder aan de orde geweest. Philippe II Auguste toonde zich met deze grootschalige bouwcampagne als een vorst met financiële middelen en organisatorische mogelijkheden die de krachten van plaatselijke edelen ver te boven gingen.

Het concept van Philippe Auguste werd halverwege de dertiende eeuw overgenomen door de machtige Zwitserse Pierre II van Savoye in het zuidwesten van het huidige Zwitserland, die zijn reeks vierhoekige burchten succesvol inzette in zijn machtsstrijd met de graaf van Genevois en de regerende bisschoppen in de aangrenzende gebieden. In het derde kwart van de dertiende eeuw bouwde ook zijn neef Edward I in Wales een dergelijk reeks kastelen. De eerste kastelen die Edward in Wales bouwde, Rhuddlan en Flint, lagen vlak bij de noordelijke punt van een eeuwenoude grens aan de monding van de Dee in Wales, Offa's Dyke. De andere kastelen, Conwy, Harlech, Caernarfon en Beaumaris, stonden in een halve ring vanaf Offa's Dyke langs de noordkust van Wales.

In Nederland treffen we het concept, behalve bij Floris V, niet aan. Wel was er in Nederland eerder sprake van een reeks kastelen zoals de 12de-eeuwse kastelen van de Bisschop van Utrecht in het Sticht,³⁸ maar die ontstonden in de loop van de tijd, waren niet allemaal van hetzelfde type en werden niet in een samenhangende structuur in pas veroverd gebied neergezet met als doel de macht te consolideren. Floris kan dus niet vanuit zijn directe omgeving bekend zijn geweest met het concept. Wel zal hij vanuit zijn opvoeding en achtergrond zowel de reeks kastelen van Philippe Auguste als die van Pierre II van Savoye hebben gekend. De meeste gelijkenis vertoont het concept echter met het contemporaine kastelenbouwprogramma van de Engelse koning Edward I, gezien de ligging van de reeks kastelen aan zee rondom het pas overwonnen gebied. De bouw van de kastelen van Edward en Floris liep voor een deel parallel. Edward begon echter eerder, namelijk in 1277, terwijl het bouwprogramma van Floris liep van 1282 tot ongeveer 1290. Janssen noemt het zelfs "...denkbaar dat het concept van Floris' kastelenbouwprogramma gezien kan worden als een bewuste poging om het kastelenbouwprogramma te imiteren dat koning Edward I van Engeland tussen 1277 en 1295 in Wales liet uitvoeren..."³⁹

In zijn eerste zelfstandige regeringsjaren was de toenadering tot Edward I (1239 tot 1307), koning van Engeland, een belangrijke pijler van Floris' politieke programma.⁴⁰ Hij hoopte wellicht van de Engelse koning steun te krijgen in een conflict met Vlaanderen om Zeeland. Edward, op zijn beurt, kon steun op het vasteland goed gebruiken voor zijn anti-

Franse politiek. Daarnaast zal de opvoeding bij tante Aleid die Floris sterk bewust maakte van zijn taak de koninklijke macht voor zijn geslacht te herstellen, niet vreemd zijn geweest aan zijn gerichtheid op de Britse kroon.⁴¹ Hij sloot zelfs twee huwelijkscontracten met koning Edward I. De vrouw van Floris, Beatrijs van Dampiere (1253/1254 - 1296) schonk hem maar liefst negen kinderen, maar zeven stierven tijdens of vlak na de geboorte. In 1281 bleek dochter Margaretha wel levensvatbaar. Floris sloot toen een contract met het Engelse koningshuis dat het huwelijk regelde tussen Margaretha en de eveneens pas geboren Alfons, de oudste zoon van Edward. Margaretha zou koningin van Engeland worden! De beoogde bruidegom stierf echter al toen hij nog maar een paar jaar oud was. In 1284 bleef ook een zoon, Jan, in leven. Er werd toen een tweede contract opgesteld en Jan zou inderdaad in 1297 trouwen met zijn Engelse prinses, Elisabeth. De vanaf zijn geboorte ziekelijke Jan, zou echter al in 1299 overlijden, nog maar vijftien jaar oud en een paar jaar na de dood van zijn vader in 1296. Het graafschap Holland zou daarna overgaan op Jan van Avesnes, de oudste neef van Floris en zoon van Aleid.

Behalve de pogingen via zijn kinderen de koninklijke status voor zijn geslacht te herstellen, deed Floris in 1291 ook een poging zelf via de Engelse koning een koningschap te bemachtigen.⁴² Het ging om het vacante Schotse koningschap dat Floris claimde op grond van zijn afstamming van Ada, de zus van de Schotse koning William I (1165-1214).

Hij probeerde de andere gegadigden, Robert Bruce en John Balliol, buiten spel te zetten door te wijzen op een verklaring van David van Huntingdon, een voorvader van Bruce en Balliol, waarin deze afstand deed van zijn rechten op de troon. Hoewel Edward hem alle gelegenheid gaf om het benodigde bewijsmateriaal te verzamelen, lukte het Floris niet dit rond te krijgen. De verontwaardiging van de latere geschiedschrijver van het Hollandse gravenhuis, Melis Stoke over deze afloop in zijn Rijkroniek is in dit verband veelzeggend. Floris had koning moeten worden!⁴³

Floris en Edward hadden dus aanvankelijk een uitstekende verstandhouding. Dit zou drastisch veranderen in 1295 toen Floris een verdrag sloot met de Franse koning, de erfvijand van het Engelse koningshuis. Floris was weliswaar geen koning geworden, maar gedroeg zich daar wél naar door buiten zijn leenheer om, de koning van het Heilige Roomse Rijk, geheel zelfstandig van koninklijk bondgenootschap te veranderen. Door de Roomskoning werd hem daarbij geen strobreed in de weg gelegd, maar toch zou dit optreden hem duur komen te staan. Edward organiseerde namelijk een complot tegen Floris dat zou leiden tot de dood van de Hollandse graaf in 1296. Hij was toen 42 jaar oud.

De kastelenbouwprogramma's van Edward en Floris ontstonden dus min of meer gelijktijdig en de programma's vertonen opvallende parallellen. Zowel Edward als Floris bouwden hun kastelen in een gebied waar de inwoners al generaties lang weigerden het gezag van hun geslacht te erkennen. In beide gevallen hadden voorouders aan leenmannen het recht gege-

ven op strategische plaatsen kastelen te bouwen in de hoop met hun steun het gebied onder controle te krijgen. Bij zowel de Engelse koningen als de Hollandse graven was deze tactiek mislukt. Edward en Floris besloten daarop zelf kastelen te gaan bouwen en daar zelf soldaten in te legeren onder een betaalde aanvoerder.

De bouw van de kastelen vond in beide gevallen plaats in twee fases. Edward bouwde zijn eerste dwangburchten vlak na 1277, na een eerste overwinning op de Welshmen. De andere kastelen volgden tot 1295 na een tweede overwinning in 1282.⁴⁴ Floris bouwde zijn eerste kasteel na zijn eerste overwinning op de West-Friezen in 1282, de andere na de tweede in 1287/1288.

Ook de ligging van de kastelen vertoont een duidelijke overeenkomst. Zowel de kastelen van Edward als die van Floris stonden op strategische plekken langs de kust van het opstandige gebied en waren over zee gemakkelijk te bevoorraden. Opvallend is verder de aanwezigheid van bestaande dijken. Bij Edward was dat Offa's Dyke, stammend uit de achtste eeuw en oorspronkelijk de grens tussen Engeland en Wales. Deze grensbarrière was in totaal 240 kilometer lang. Dijken met een totale lengte van ongeveer 130 km. verbonden natuurlijke barrières. Floris bouwde zijn kastelen langs de Westfriese Omringdijk, een aardwerk van 126 kilometer lengte.

Het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat Floris het concept rechtstreeks aan de Engelse koning heeft ontleend. We zouden echter niet van een 'imitatie' willen spreken, zoals Janssen doet (zie hierboven). Het concept van Floris wijkt namelijk op twee belangrijke punten van dat van Edward af. Anders dan bij Edward, maakte de totale dijk bij Floris een integraal onderdeel uit van het verdedigingswerk. De strategische ligging van de kastelen aan zee rondom het opstandige gebied werd daardoor in West-Friesland aanzienlijk versterkt. Over de hoog gelegen, op vele plaatsen verharde dijk, die ook te paard gemakkelijk begaanbaar was, kon Floris zijn soldaten snel over land van de ene burcht naar de andere sturen. Ook de voorpost het Muiderslot waar troepen konden worden samengetrokken die vervolgens snel over zee naar het vaak opstandige gebied gebracht konden worden, is een eigen toevoeging van Floris V.

Floris mat zich in het concept van de reeks samenhangende vierhoekige kastelen met Europese vorsten die geen macht boven zich duldden en de macht ontleenden aan afstamming. Hij bewees met zijn grootschalige bouwprogramma dat hij net als de Franse en de Engelse koningen over de middelen en mogelijkheden beschikte die plaatselijke edelen ver te boven gingen en liet zich in zijn concept kennen als een vorst die zijn koninklijke afstamming waarmaakte. Door de gedeeltelijk eigen invulling van het concept benadrukte hij nog zijn zelfstandigheid.

Terzijde: de Ridderzaal

Een verwijzing naar zijn aanspraken op erfelijke soevereiniteit lijkt Floris ook te geven in de nog bestaande Ridderzaal

die hij tussen 1285 en 1295 in zijn Haagse paleiscomplex liet bouwen. Deze zaal valt, zoals in de inleiding is opgemerkt, eigenlijk buiten het kader van dit artikel. We gaan hier echter even op de betekenis van deze zaal in, omdat deze de betekenis van de kastelen lijkt te ondersteunen.

Floris V koos voor zijn representatieve zaal niet voor een zaal zoals die bestonden in de paltsen die her en der in het Heilige Roomse Rijk waren gebouwd om de Roomskoningen dan wel de keizers bij hun voortdurende rondreizen in het rijk als onderdak te dienen. Toch zal hij deze zalen hebben gekend. Zeker de zaal in de palts Lofen in Utrecht, gebouwd rond 1040 door de Duitse keizer Hendrik III.⁴⁵ Deze palts is weliswaar waarschijnlijk bij een grote brand in 1253 - in de tijd dat de vader van Floris Roomskoning was - grotendeels verloren gegaan, maar er zal in Floris' tijd toch echt nog wel bekend zijn geweest hoe deze er uit zag. De zalen van de heersers in het Heilige Roomse Rijk kunnen echter voor Floris V niet als voorbeeld hebben gediend. Ze zijn op de lange gevel georiënteerd met een balkon waarop de keizer zich aan het volk kon vertonen. De Ridderzaal heeft echter de ingangspartij in de korte zijde, waardoor de zaal een imponerende lengteoriëntatie heeft zoals een basilica. Deze structuur is in de bouwtijd van de Ridderzaal nog niet aanwijsbaar in het Heilige Roomse Rijk, maar wel daarbuiten. Het gaat om de Westminster Hall (tussen 1097 en 1099) in Londen van het Engelse koningshuis en de Haakonshallen (tussen 1247 en 1261) in Bergen van de Noorse koning Haakon IV (1217-1263). Hoewel Floris van de Haakonshallen op de hoogte geweest kan zijn, ligt het gezien zijn banden met het Engelse koningshuis voor de hand te veronderstellen dat Floris zijn zaal aan de Westminster Hall heeft ontleend.⁴⁶

Met de keuze voor een zaal zoals die van Edward lijkt het alsof Floris V zich afkeert van het Heilige Roomse Rijk met het gekozen koningschap - en daaruit vaak voortvloeiend het keizerschap - en de kerk als belangrijke machtsfactor. Hij volgt wellicht opzettelijk niet de zalen in de paltsen, waarmee hij zijn streven naar soevereine erfelijke macht dat hij toont in zijn kastelenbouwprogramma opnieuw lijkt te benadrukken.

De allegorische betekenis van het kasteeltype

Na de historische betekenis richten we ons op de allegorische betekenis categorie. Hiermee doelt Bandmann op het principe dat architectonische elementen als metafoor kunnen gelden voor abstracte ideeën. Te denken valt aan een complex van ideeën zoals een verbeelding van de onzichtbare, goddelijke, kosmische orde. Een kerkgebouw kan dan gezien worden als een aardse afspiegeling van het hemelse Jeruzalem waarin onderdelen zoals zuilen, bogen, het gewelf of zelfs de plattegrond een eigen bijdrage leveren aan de betekenis van het totaalbeeld. Vooral in de 13de en 14de eeuw gaf deze drang tot allegoriseren aan de gotische kerken hun "sublimen und transzendenten Character".⁴⁷ Het is nu dus de vraag of we deze drang tot allegoriseren ook in het kastelenbouwprogramma van Floris V aantreffen. Noch aan de bouwresten, noch aan reconstructies valt een allegorische betekenis van het kas-

teel voor de tegenwoordige beschouwer af te lezen. Boven-dien hebben we geen directe verwijzingen in schriftelijke bronnen kunnen vinden waaruit direct blijkt dat Floris allegorische betekenis aan zijn bouwprogramma heeft willen geven. We zullen dus omgekeerd te werk moeten gaan en na moeten gaan welke allegorische betekenissen van kastelen Floris gekend kan hebben. Pas dan kunnen we nagaan of we deze complexen van ideeën in de kastelen kunnen herkennen. Net als bij de historische betekenis gaan we daarbij eerst in op het niveau van het kasteeltype, daarna op het niveau van het concept.

De drang tot allegoriseren is in de middeleeuwen weliswaar vooral in de kerkenbouw maar ook bij de bouw van kastelen aanwijsbaar. Zo noemt Thompson een Engels voorbeeld uit het midden van de 12de eeuw. De abt van het Cisterciënzer klooster Rievaulx in Yorkshire beschouwt in een gebed het kasteel als een allegorie. "...What is a ditch except deep ground ... so that in our heart is a ditch, that is a deep and low soil. Therefore brothers this ditch is humility... After the ditch we must make the wall. This spiritual wall is chastity ... and as you have this ditch of humility and wall of chastity so we must built the keep of charity. The great keep, my brothers is charity. Just as the keep should be higher than all other structures in the castle, so charity is higher than all other virtues".⁴⁸

Floris zal misschien dergelijke beschrijvingen gekend hebben. Hij zal echter zeker op de hoogte zijn geweest van de allegorische beschrijving van zijn leermeester Van Maerlant in een voorspellende droom in *Alexanders Geesten*, het eerste werk dat hij op Voorne schreef en dat al eerder aan de orde is geweest. Van Oostrom wijst op de grote waarde die Van Maerlant aan voorspellende dromen toekende⁴⁹ en gaat uitvoerig in op de betekenis van deze droom.⁵⁰ De hoofdpersoon uit de roman, de jonge Alexander, ziet in zijn droom een kasteel op vier 'pylaren'. Het is het paleis van de godin Victoria, godin van de overwinning.

Dit sach hi alse in enen drome.

Victoria was hare name. ...

Dat huus stoet up viere pylare. ...

Deerste pylaer hiet Wijsheit; ...

Gherechtecheide was dander. ...

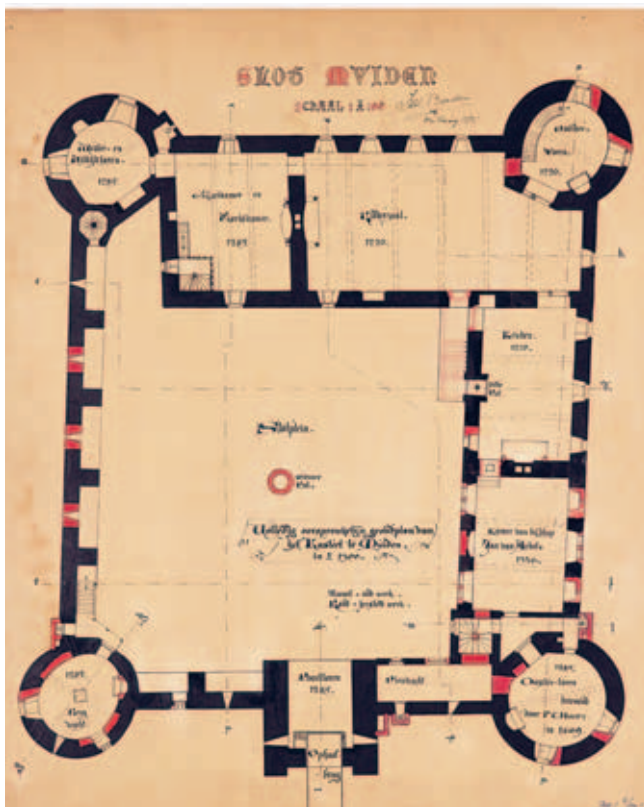
Die derde das Ghedoochsamhede ...

*Die vierde pylaer dat es Cracht.*⁵¹

De vier hoektorens staan dan bij Van Maerlant symbool voor de deugden van een goede vorst: wijsheid, rechtvaardigheid, geduld en kracht. Opvallend is, dat Franck in zijn tekstkritische editie uit 1882 van *Alexanders Geesten* stelt, dat Van Maerlant zich hier niet houdt aan de Latijnse tekst Alexandreis van Gautier de Châtillon uit 1177 of 1178 die aan Alexander Geesten ten grondslag ligt: "Gaut. spreekt van het paleis van Victoria (IV 403 vg.) quadris ubi firma columnis stat regia reginae; bij M. lezen wij (4, 1427) dat huus stoet up vier pylare. Misschien heeft M. quatuor gelezen, misschien echter

heeft hij vier eenvoudig toegevoegd, zoals wij ook de gehele volgende allegorie over de vier pilaren als van hem afkomstig moeten beschouwen”.⁵² Het aantal pilaren - vier - is dus door Van Maerlant toegevoegd evenals de betekenis van de vier pilaren. Kennelijk heeft hij een eigen allegorie op het vierhoekige kasteel ingevoegd. Opvallend is verder dat Van Maerlant de deugden die hij in zijn allegorie noemt, zoals hierboven al duidelijk is geworden, ook laat voorkomen in het laatste werk dat hij op Voorne schreef, *Heimelijkheid der heimelikheden*. Kennelijk zijn de vorstelijke deugden de jonge Floris met de paplepel ingegoten.

We menen dat we de allegorische betekenis van Van Maerlant in de kastelen van Floris terug kunnen vinden. Het lijkt erop dat hij deze zelfs nog heeft benadrukt door de eigenzinnige invulling die hij aan het vierhoekige kasteel heeft gegeven. Bij Floris hebben namelijk het Muiderslot en kasteel Medemblik een zeer regelmatig grondplan met vier gelijkwaardige hoektorens. Hierin wijkt Floris af van het overgrote deel van zijn Franse, Zwitserse en Engelse voorbeelden. In vrijwel alle gevallen is bij de voorgangers sprake van een overheersende toren. Het lijkt erop dat Floris met de vorm van zijn kastelen wil uitdrukken dat hij de vier koninklijke eigenschappen als gelijkwaardige eigenschappen ziet. Het gaat bovendien duidelijk om eigenschappen die de vorst nu eenmaal vanwege zijn afkomst bezit. Floris lijkt daarmee het erfelijke karakter van de soevereiniteit die hij nastreeft te benadrukken.

Afb. 9. Opmetingsplattegrond Berden, collectie Muiderslot

De allegorische betekenis van het totaalconcept

Na de allegorische betekenis van het kasteeltype gaan we nu in op de allegorische betekenis van het totaal van de militaire structuur. Aangenomen wordt, dat in de middeleeuwen sprake is van grootschalige betekenisvolle structuren,⁵³ maar die zijn lang niet altijd onomstreden. Vaak ontbreekt in schriftelijke bronnen daarvoor een directe vermelding zoals ook hier het geval is.

De Graaf ziet de vorm van de militaire structuur zoals hierboven al is opgemerkt als een vierhoek. Deze vorm met de plaats van de kastelen daarin (zie afb. 2) zouden we dan kunnen opvatten als een uitvergroot vierhoekig kasteel. De Omringdijk als de ommuring, de kastelen als de hoektorens. De allegorische betekenis is dan in de eerste plaats - ook uitvergroot - dezelfde als die we aan het vierhoekige kasteel zelf hebben menen te kunnen toekennen. Namelijk die van de zegevierende vorst die zijn macht vestigt op de eigenschappen die een goede vorst hoort te bezitten. De overwinning van Floris V én de blijvende macht gestoeld op zijn erfelijke vorstelijke eigenschappen grijzen de West-Friezen van alle kanten tegemoet.

Echter, als we alleen de ligging van de kastelen in onze beschouwing betrekken, is het ook mogelijk in deze ligging een cirkel te zien met Hoogwoud, de plaats waar Floris het stoffelijke overschot van zijn vader terug vond, in het middelpunt en met een straal van ongeveer achttien kilometer. Als we vervolgens in de boeken die Van Maerlant op Voorne schreef, op zoek gaan naar de betekenis van een cirkelvormig symbool, dan blijkt dit met name nadrukkelijk aanwezig in de ridderroman *Torec*, één van de twee hoofse ridderromans.⁵⁴ De jonge ridder Torec gaat hierin op zoek naar een betoverde 'cyrkel', een ronde gouden diadeem met edelstenen, die zijn grootmoeder is ontstolen en die recht gaf op het koningschap over het land 'die Baser Rivire'. Als hij de 'cyrkel' na veel avonturen in zijn bezit krijgt, betekent dit, dat hij het recht op het koningschap kan claimen en het koningschap voor zijn familie herstelt. Van Oostrom benadrukt de functie van de cirkel als symbool van de vorstelijke macht in de *Torec*: "Die status wordt hier bijna magisch gematerialiseerd in de 'cyrkel' die hij moet bemachtigen, een diadeem, van oudsher naast de kroon het symbool bij uitstek van de koninklijke macht. ... Tegen de achtergrond van Holland na Hoogwoud / kroon verloren / ramspoed geboren / krijgt het object meer iets van de allure van de Graal en moeten dergelijke magische regalia zo ongeveer het hoogst bereikbare op aarde hebben geschenen".⁵⁵

Als we deze symboliek doortrekken naar de cirkel die Floris na veel strijd rond het oorspronkelijke graf van zijn vader in West-Friesland weet te realiseren, is het verleidelijk in zijn omvattende verdedigingswerk het symbool te zien van een 'cyrkel' die recht geeft op het herstel van het koningschap. Een recht dat hij vanaf 1291, als de ring rond West-Friesland zo ongeveer gesloten zal zijn geweest, daadwerkelijk claimt bij zijn vriend en bondgenoot, koning Edward I. Deze claim

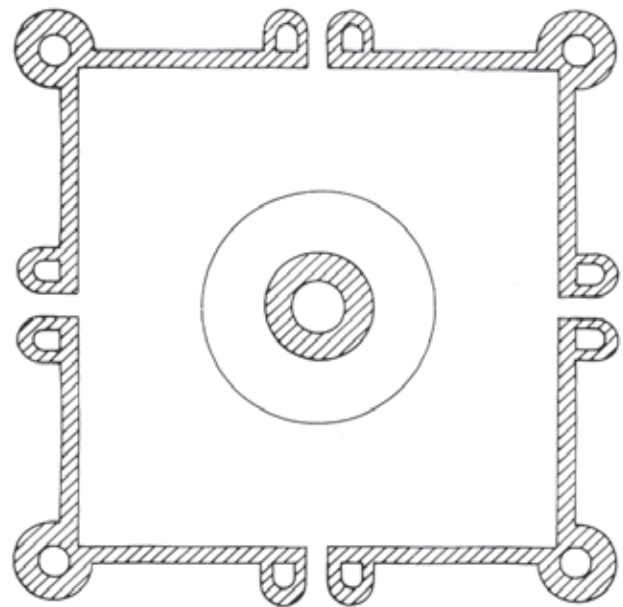
op de Schotse kroon zal weliswaar uiteindelijk op niets uitlopen, maar dit neemt niet weg dat Floris met zijn cirkel getoond kan willen hebben dat hij als koningszoon recht had op de troon.

De (immanent-)symbolische betekenis

Na de mogelijke historische en de allegorische betekenissen die Floris aan zijn bouwprogramma gegeven kan hebben, gaan we nu in op de symbolische betekenis. Dit begrip werkt Bandmann het minst uitvoerig uit. Hiermee wordt de betekenis aangegeven waarvan sprake is als er (meestal onbewust) wordt teruggegrepen op oervormen van architectuur, op het moment dat "... eine Bauform eine andere abbildend vertritt, mit der sie einst identisch war".⁵⁶ Zo werd de vorm van de tempel net als het kasteel aanvankelijk bepaald door die van het woonhuis, maar toen in een later stadium voor tempels en kastelen andere vormen en ook andere materialen werden gekozen, ging de directe relatie met het woonhuis verloren en kwam hier een symbolische relatie voor in de plaats.⁵⁷ Deze visie heeft verwantschap met de 18de en 19de-eeuwse ideeën dat in een aantal architectuurvormen de 'Urhütte', de meest elementaire, uit natuurlijke materialen opgetrokken bouwvorm nog doorschemert.⁵⁸ De betekenis ligt *van binnen uit* diep verankerd in de objecten zelf en is een eigenschap. Dit in tegenstelling tot de allegorische betekenis die *van buiten af* bewust wordt toegekend. Mekking, die op grond van de theorieën van Bandmann onderzoek heeft gedaan naar betekenisverlening bij de Sint-Servaaskerk in Maastricht, vindt de symbolische betekenis zo'n onduidelijk begrip, dat het: "van geen enkel nut is geweest bij ons onderzoek".⁵⁹ Wij denken echter een belangrijk aanknopingspunt gevonden te hebben in het begrip 'archetype'. We zijn daarom op zoek gegaan naar het archetypische middeleeuwse kasteel. En op aanraden van McNeill⁶⁰ gingen we ook hier te rade bij de literatuur.

McNeill noemt in dit kader de Franse *Roman de la Rose*.⁶¹ Deze werd geschreven in 1236 door Guillaume de Lorris en werd tussen 1269 en 1278 voortgezet door Jean Châtelain. Deze roman was in de Middeleeuwen erg populair; er zijn ruim drie honderd contemporaine afschriften van bekend. Gezien zijn kennis van het Frans en de literatuur van zijn tijd zal de leermeester van Floris V, Jacob van Maerlant, het eerste deel van het boek, geschreven door Guillaume de Lorris, zeker hebben gekend. Het kan zijn dat ook Floris zelf de *Roman de la Rose* heeft gelezen. Aan het hof van Valenciennes was Frans de voertaal en in het gezin van Aleid zal naast Diets, de taal waarin Van Maerlant zijn boeken schreef, vast toch ook nog Frans zijn gesproken. In het eerste deel komt aan het slot (v. 3953 – 3974) van de tekst het vierhoekige kasteel voor, het kasteeltype dat in het begin van de dertiende eeuw door Philippe August in Frankrijk was geïntroduceerd. De roos - symbool voor de geliefde - wordt daar beschermd door een stevige vierhoekige omgrachte burcht met hoektorens.

Châtelain ziet in het kasteel in de *Roman de la Rose* een archetypische vorm van het kasteel én dit archetypische kas-

Afb. 10. Het vierhoekige kasteel zoals beschreven in de *Roman de la Rose* (uit: Châtelain, A., 1981, 68)

teel is een vierhoekig kasteel dat volgens hem zijn neerslag heeft gevonden in het Louvre van Philippe August.⁶² De latere kastelen van Philippe August zouden in meer of mindere mate van deze oervorm afwijken. Opvallend is, dat Floris in twee van zijn kastelen, het Muiderslot en het kasteel bij Medemblik, een vergelijkbaar zeer regelmatig grondplan hanteert als het archetypische kasteel in de *Roman de la Rose*. Wellicht grijpt hij onbewust terug op deze oervorm?

De esthetische betekenis

Tot slot is daar de esthetische betekenis. Volgens Bandmann een categorie die in de late middeleeuwen begint op te komen als de andere betekenissen langzaam uitgehold raken.

Het ontstaan van esthetiek valt samen met het verliezen van betekenis, als vorm en inhoud los van elkaar komen te staan.⁶³ Holle retoriek is het gevolg.

Gezien de tijd van ontstaan zullen deze esthetische betekenissen in het bouwprogramma van Floris V nog niet aan de orde zijn. Later is deze holle retoriek echter wel degelijk aanwijsbaar. Als eerste voorbeeld gaan we in op de esthetische betekenis van het Muiderslot.⁶⁴ In de 17de eeuw probeert P.C. Hooft, die behalve schrijver van 1609 tot 1647 baljuw van het Gooi was en het Muiderslot als dienstwoning in gebruik had, om van het Muiderslot een aangenaam buitenverblijf te maken zoals er in zijn tijd aan de Vecht veel meer ontstonden. De vestingmuren van het vierhoekige kasteel die in de tijd van Floris een vorstelijke macht uitstraalden, hadden toen al geruime tijd hun betekenis verloren. Het toenemende gebruik van buskruit had al in 1427 de aanleg van vestingwerken rond het kasteel nodig gemaakt omdat de muren niet bestand ble-

ken tegen de kanonskogels die dankzij dit buskruit afgevuurd konden worden. In de tijd van Hooft was het Muiderslot zelfs al geen zelfstandig verdedigingswerk meer. Het was één van de forten geworden in een omvangrijk verdedigingssysteem, de Oude Hollandse Waterlinie. De al lang niet meer gebruikte schietgaten in de muren liet Hooft dan ook uitbreken tot grote ramen en rond het kasteel liet hij tuinen aanleggen. De enorme muren dienden nu nog slechts als vorstelijk decor voor de feesten en partijen die Hooft in de zomer voor zijn vrienden aanrichtte.

Een tweede voorbeeld is aanwijsbaar met betrekking tot de Omringdijk. Deze is in dit opzicht eeuwenlang ongemoeid gelaten. In 2009 hebben echter twaalf gemeentes die een deel van de Omringdijk tot hun grondgebied mogen rekenen en het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier een convenant getekend om te komen tot een meerjarig cultuurhistorisch programma op en rond de Omringdijk: kunstwerken, fiets- en wandelpaden en tochtjes per ‘miespelskuit’ (Westfries voor fluisterboot) het nog altijd waterrijke Westfries land in. De Westfries Omringdijk als “podium voor: kunst, cultuur, sport en recreatie”.⁶⁵

De soevereine erfelijke macht van een overwinnaar met vorstelijke eigenschappen

De methode die Bandmann ontwikkelde om betekenissen van bouwwerken te beschrijven, bood ons interessante aangrijpingspunten bij onze zoektocht naar betekenissen die graaf Floris V aan zijn Westfries kastelenbouwprogramma gehecht kan hebben. We menen vooral op grond van de historische en de allegorische betekenis categorieën een beeld te hebben gekregen van de betekenisverlening van Floris V. De symbolische betekenis ondersteunde voor ons vervolgens de gevonden betekenissen, maar de esthetische betekenis categorie bleek in het bouwprogramma van Floris V nog niet aan de orde.

Zowel op het niveau van de kastelen zelf als op dat van het totale concept van het kastelenbouwprogramma bleken de gevonden betekenissen aan te sluiten bij de in de inleiding genoemde betekenissen die zowel De Graaf als Janssen aan het kastelenbouwprogramma van Floris V hebben gegeven, namelijk die van machtsymboliek dan wel vorstelijke machtsymboliek. Wij menen dat we die betekenissen in het bovenstaande hebben kunnen onderbouwen.

Interessanter is, dat we deze ook hebben kunnen preciseren. Floris zette zichzelf met zijn kastelenbouwprogramma neer als een overwinnaar en een heerser die op grond van zijn vorstelijke eigenschappen: wijsheid, rechtvaardigheid, geduld en kracht, rechten kon doen gelden op de status van een soevereine vorst. Hij benadrukte daarbij de erfelijke soevereine macht. Zijn kastelen zelf, zowel als het totaalconcept van zijn militaire structuur tonen daarbij een eigenzinnige invulling, die de kracht van de bouwwerken én de betekenis ervan alleen maar versterkt.

Noten

- ¹ Dit artikel is een bewerking door Geeske Bakker van een niet gepubliceerde paper uit 2007 van Jan de Rode en Kees Verbogt: *De bouwcampagne van Floris V; een onderzoek naar de toepasbaarheid van de betekenis categorieën van Günter Bandmann op profane middeleeuwse bouwwerken*. Deze paper was geschreven onder begeleiding van Lex Bosman in het kader van de masterstudie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg van de Universiteit Utrecht. G. Bakker, J. C. de Rode en F. Meulenberg, Truth and credibility as a double goal – Reconstruction of a built past, experiences and dilemmas, in: *Journal for Computer Animation*, Chichester (U.K.) 2003.
- ² G. Bandmann, ‘Ikonologie der Architektur’, in: *Jahrbuch für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, Stuttgart 1951.
- ³ G. Bandmann, ‘Ikonologie der Architektur’, in: M. Warnke, *Politische Architektur in Europa*, Köln 1984, 26. Bandmann publiceerde zijn artikel oorspronkelijk in: *Jahrbuch für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, Stuttgart 1951. Het werd in 1984 integraal door Warnke opgenomen in de genoemde bundel, 19-71. Als in het volgende wordt verwezen naar Bandmann, gebeurt dat steeds op grond van de publicatie van zijn artikel in de bundel van Warnke.
- ⁴ In Nederland is het belangrijkste voorbeeld dat van Mekking, die de betekenisverlening met betrekking tot de St. Servaaskerk in Maastricht aan een uitvoerig onderzoek onderwierp. Zie: A.J.J. Mekking, *De Sint-Sevaaskerk te Maastricht*, Zutphen 1986.
- ⁵ T. McNeill, *Castles*, London 1992, 10.
- ⁶ H. L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland*, Utrecht 1996, 57.
- ⁷ R. P. de Graaf, ‘De kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machts-politiek’, in: *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, 173.
- ⁸ McNeill 1992, 10.
- ⁹ Bandmann 1984, 60.
- ¹⁰ McNeill 1992, 109.
- ¹¹ Het betreft: de *Rijmkroniek van Holland* door een anonieme auteur en Melis Stoke, uitgave J.W.J. Burgers (2004, zie noot 14), *Roman van de roos* door Guillaume de Lorris en Jean de Meung en uit het Frans vertaald door onbekende auteur (2004), uitgave E. van Altena, *Alexanders Geesten, De Historie van Troyen, De Historie van den Grale, Heimelijkheid der heimelijkheden en Spieghel Historiael* van Jacob van Maerlant, 1991. De werken van Van Maerlant zijn waar nodig in heruitgaven geraadpleegd. We konden ons in de ontsluiting van deze werken en vooral in de relatie tussen deze werken en Floris V baseren op het werk van Van Oostrom. Vooral op: F. van Oostrom, *Maerlants Wereld*, Amsterdam 1998.
- ¹² Bandmann 1984, 60.
- ¹³ Tijdens de regering van Floris V werd tussen 1280 tot 1282 deel 1 van de Rijmkroniek, de geschiedenis van de graven van Holland, geschreven door een onbekend gebleven auteur. Deze Rijmkroniek 1 loopt van de vierde eeuw tot 1205 en zou een paar jaar na de dood van Floris V voortgezet worden door Melis Stoke. Zijn Rijmkroniek 2 behandelt tamelijk kort de dertiende eeuw en uitvoerig de periode van 1296, de dood van Floris V, tot 1305. Stoke schreef zijn werk van 1301 tot 1305 in opdracht van Jan van Avesnes, graaf van Holland van 1299 tot 1304.
- ¹⁴ J.W.J. Burgers (ed.), *Rijmkroniek van Holland (366 – 1305) door een anonieme auteur en Melis Stoke*, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 2004, 181.

- 15 Ibidem, 183.
- 16 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 56.
- 17 Ibidem, 57.
- 18 De Graaf 1996, 173.
- 19 J.J. Schilstra, *In de ban van de dijk De Westfriese Omringdijk*, Hoom 1974.
- 20 Burgers (ed.) 2004, 169.
- 21 Ibidem, 184-185.
- 22 G. Bakker, 'Het Muiderslot, topstuk in een crossmediale productie', in: *Cuypersjaarboek* 2008, 78.
- 23 Zie voor de eerste bouwfase van het Muiderslot: *Muiderslot, studie naar nieuwe routes door het kasteel*, Rijksgebouwendienst, Den Haag, 2004.
- 24 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 56-62.
- 25 R. Gruben, J. Kamphuis, A. Viersen, Vierkeckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung, in: *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*, München 2004, 148-149.
- 26 Bandmann 1984, 36.
- 27 A. Châtelain, 'La nouvelle architecture militaire du XIIIe siècle en Île de France; quelques hypothèses', in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman, *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 66-74.
- 28 Ibidem, 66.
- 29 A.I.J.M. Schellart, 'Contemporaine parallellen', in: *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 76-77.
- 30 Ibidem, 77.
- 31 In een manuscript van de Oudorpse notaris Jan Croll uit 1749 wordt gesproken over een onbekend handschrift met de mededeling: "Anno 1234 heeft graaf Willem (Willem I), graaf Dirks broeder, op dezen borg zijn hof gehouden, zijnde toen een ronde toren daarna door koning Willem (Willem II) tot een vierhoekige burcht gemaakt, hebbende op elke hoek een toren, als nu de Friese Poort nog is. De meeste steen is Duyvensteen geweest..." Dit handschrift is verloren gegaan en is daarom niet op betrouwbaarheid te testen. Dit is noodzakelijk omdat deze bron spreekt over een hofhouding van Willem I in 1234, terwijl deze graaf twaalf jaar eerder al is overleden. Uit opgravingen in 1835 is op te maken dat er een structuur is met ronde hoek-torens. Het is echter ook mogelijk dat deze fundamente afkomstig zijn van de oudste bouwfase van één van de stadspoorten, de Friese poort. Hieruit blijkt al dat er nog veel onbekend is omtrent de Torenburg. Zie ook: E.H.P. Cordfunke, *Alkmaar, van boerderij tot middeleeuwse stad*, Alkmaar 1972, 143-144.
- 32 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 59.
- 33 We volgen hier een welwillende opmerking van T. Hermans.
- 34 D.E.H. de Boer, 'Wi Florens... Grafelijk machtsspel in een Europees decor', in: *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, 10-18.
- 35 K. Heeroma, *Maerlants Torec als sleutelroman*, Mededelingen KNAW, Amsterdam/Londen, 1973. Zie voor de integrale tekst: <http://members.home.nl/p.v.heusden/torec.htm>.
- 36 F. van Oostrom, *Maerlants Wereld*, Amsterdam 1998, boek 2, de Kroon, 81-147.
- 37 Ibidem, 115-116.
- 38 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 57.
- 39 Ibidem, 57.
- 40 E.H.P. Cordfunke, 'Familiërelaties en dynastieke belangen', in: *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, 30-31.
- 41 Ibidem.
- 42 E.H.P. Cordfunke, 'Floris V en de Schotse Troon', in: *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, 21-23.
- 43 Burgers (ed.) 2004, 195-196.
- 44 D.J. Cathcart King, *The castle in England and Wales*, Portland Oregon, 1988.
- 45 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink (red.) 1996, 28.
- 46 A.J.J. Mekking, 'De grote zaal van Floris V te Den Haag', in: *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, 65-90.
- 47 Bandmann 1984, 28.
- 48 M.W. Thompson, *The Rise of the Castle*, Cambridge 1991, 181.
- 49 Van Oostrom 1998, 160-170.
- 50 Ibidem, 117.
- 51 De volledige passage luidt: *Dit sach hi alse in enen drome; Die sale was hoghe al toter mane. Daer up sat na minen wane Die godinne van den seghen, Die hi minde alleweghe; Victoria was hare name. Soe dochte hem scone ende bequame. Dat huus stoet up viere pylare Groot ende scone openbare. Deerste pylaer hiet Wijsheit; Die moet den ghonen sijn ghereit, Die sege willen sekerlike Ghewinnen in dit eertrike. Gherechtcheide was dander. Die hadde over hem Alexander; Bedi so wan hi altoos seghen, So waer hi quam alleweghe. Die derde das Ghedoochsamhede Dat haddi ooc in sinen sede: Blidelike ghedoochde hi ture Om die goede aventure. Die vierde pylaer dat es Cracht. Wie hadde noit so grote macht, Dese here, dese man van vive voeten, Hien dorstene harde wel ghemoeten?* Zie http://www.dbnl.org/tekst/maer002jfra01_01/index.php.
- 52 Jacob van Maerlant, *Alexanders Geesten*, editie Johannes Franck, Groningen 1882, LIX.
- 53 D.J. de Vries attendeert op de betekenisvolle structuren van de plattegrond van Aken en andere Duitse steden. Daarnaast wijzen we op de kerkenkruisen van Bamberg, Paderborn en wellicht Utrecht. A.J.J. Mekking, 'A Cross of Churches Around Conrad's Heart: An analysis of the function and symbolism of the Cross of Churches in Utrecht, and those of Bamberg and Paderborn', 99-111: "In all three cases the construction of the cross of churches was begun in the first half of the eleventh century. In Bamberg and Paderborn the king of the Holy Roman Empire was active in the foundation and construction of the new churches. This may also be the case in Utrecht. The three cities enjoyed similar status in the first half of the eleventh century: they are all episcopal seats with which the king had both personal concerns and a political interest in their position and livelihood".
- 54 Zie de tekst van Torec op <http://members.home.nl/p.v.heusden/torec>.
- 55 Van Oostrom 1998, 131.
- 56 Bandmann 1984, 43.
- 57 Ibidem, 49.
- 58 Ibidem, 33.
- 59 Mekking 1986, 63.
- 60 McNeill 1992, 109, 110.
- 61 C. McWebb, *Debating the Roman de la rose: A Critical Anthology*, New York, Routledge, 2007. Zie: www.margotromandelarose.tuwaterloo.ca
- 62 Châtelain 1981, 68.
- 63 Bandmann 1984, 39.
- 64 H. Broers e.a., *Het Muiderslot, fameux ende in 't ooghe leggende*, Zwolle 2004.
- 65 Zie: www.westfrieseomringdijk.nl, november 2009, ondertekening samenwerkingsovereenkomst Westfriese Omringdijk.

Kasteelruïne Valkenburg

Van overgroeide steenhoop tot geconsolideerde ruïne

Tammo C. Bauer

In Nederland kennen we kastelen vrijwel uitsluitend als (middeleeuwse) bouwwerken die omringd waren door een waterhoudende gracht met verdediging als belangrijke functie.¹

Valkenburg is een hoogteburcht, een zeldzaam type voor Nederland. De plattegrondvorm wordt in hoofdzaak bepaald door het terrein, in dit geval een uitloper van een heuvelrug: de Heunsberg. Voor de vergelijkende analyse van Valkenburg moet men buitenlandse voorbeelden zoeken, bijvoorbeeld in de Eifel en de Ardennen. De gecompliceerde bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg met vele bouwperiodes en aanpassingen weerspiegelt zijn bijzondere plaats in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. De restauratie, consolidatie en het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek verdienen een aparte plaats. Het voornaamste verschil met de restauratie van andere Nederlandse kastelen was, dat Valkenburg een ruïne is met een zo grote historisch allure dat het al vanaf het midden van de negentiende eeuw een toeristische trekpleister werd voor een breed publiek.

Het momenteel in uitvoering zijnde vijfjarig consolidatieplan vormde een goede aanleiding opnieuw aandacht te schenken aan de vele gedaanteverwisselingen die de ruïne gedurende de laatste anderhalve eeuw heeft ondergaan.² In dit artikel zal met name aandacht worden geschonken aan het verloop van de diverse consolidatieperiodes, de restauratie-ethiek, het opruimings- en opgravingsproces en het ermee gepaard gaande bouwhistorische en archeologische onderzoek. De inhoudelijke bouwgeschiedenis zal slechts kort aan de orde komen. Daarvoor kan verwezen worden naar een aantal publicaties die de afgelopen eeuw het licht zagen³ en de documentatie van Jörg Soentgerath in het artikel hierna.

Een beknopte bouwgeschiedenis

Het kasteel op de Heunsberg te Valkenburg aan de Geul werd diverse malen geheel of gedeeltelijk verwoest (afb. 1).⁴ Omstreeks 1115 bouwde Gozewijn I heer van Heinsberg een rechthoekige stenen woontoren. Het geheel was vermoedelijk omringd met een aarden wal met houten palissade.⁵ Reeds in 1122 werd het kasteel totaal verwoest door keizer Hendrik V. Gozewijn III herbouwde het kasteel met als basis een zware zestienhoekige toren. Deze werd beschermd door hoge weermuren die een driehoekig terrein omsloten, zeker aan de west-

zijde en vermoedelijk ook aan de zuidzijde op de plaats van de huidige muren. De situatie aan de oostzijde is onduidelijk. Waarschijnlijk bevond zich daar de toegang. Of de ronde torens op de hoeken (de zogenaamde Molentoren en Wolfstoren) er al waren, was zonder nader onderzoek niet vast te stellen. Dit kasteel werd omstreeks 1200 eveneens grondig verwoest. De erop volgende herbouwfase bestond uit een tienhoekige toren met een rechthoekige schildmuur eromheen. Daarnaast waren er waarschijnlijk een woonvleugel en een poortgebouw. In de loop van de dertiende eeuw werd ook al gebouwd ter plaatse van de latere Ridderzaal en Kapelvleugel.

In 1328 volgde een grootschalige verwoesting. De tienhoekige toren verdween en met behoud van delen van het oudere complex kwam na 1333 de oostvleugel met Ridderzaal en Kapel tot stand, later gevolgd door een herbouwde zuidvleugel. De ringmuren zullen deels op de oude grondslag zijn her-

Afb. 1 Het kasteel omstreeks 1550, detail van de kaart van J. van Deventer, na 1540

Afb. 2 Het kasteel in welstand, schilderij omstreeks 1860 door Charles Quaedvlieg 1823-1874 naar 17de-eeuws voorbeeld

steld. De ingang bleef aan de noordzijde, bij de molentoren. In de loop van de vijftiende eeuw werd ten zuiden daarvan een nieuw poortgebouw met een ophaalbrug aangelegd (afb. 2). Vervolgens werd de herbouwde burcht beschadigd door de Luikenaren in 1465⁶ en in 1568 ingenomen door de Spanjaar-

den. Na zware beschadigingen, bij de verovering door Staatse troepen in 1644, volgde een provisorisch herstel (afb. 3 en 4). Tenslotte viel het doek definitief op 10 december 1672 toen de Staatse troepen vele ladingen buskruit onder de muren tot ontploffing brachten. Deze klap kwam het complex niet meer

Afb. 3 Het kasteel vanuit het noorden, tekening Josua de Grave circa 1670 (collectie LGOG Rijksarchief Maastricht)

Afb. 4 Tekening in kleur Alex Schaepekens, ca. 1870, Rijksarchief Maastricht.

te boven. Herstel bleef nu uit en zoals gebruikelijk bij ruïnes diende het als steengroeve voor het omringende stadje.

Kort na 1672 was er toch meer van het kasteel overgebleven dan wat we nu nog kunnen zien. Herhaaldelijk zal bouw materiaal zijn geroofd van het burchtterrein zoals onder meer bleek uit een proces tegen enige ingezetenen van Valkenburg, in 1682, waarin diefstal van stenen, balken en ijzerwerk wordt vermeld.⁷ En zeker was dit het geval in 1773 toen na een zeer grote brand in het stadje gewelven van het kasteel werden ingeslagen en muren deels afgebroken om aan materiaal (zoals hardsteen) te komen.⁸

Toen in 1794 de Fransen binnenvielen werd het kasteel als staatsdomein in beslag genomen en vervolgens geveild. De koper was Maximiliaan graaf van Hoen tot Neufchateau die er 5000 franken voor over had. De overdracht vond plaats op 5 augustus 1798.⁹ Door vererving ging het kasteelterrein later over naar de familie De Villers Masbourg, die het nabij gelegen kasteel Schaloen bewoonde.

Pas na het midden van de negentiende eeuw kwam de overgroeide steenklomp weer meer in de belangstelling vanwege het opkomend toerisme en zeker ook de beginnende interesse in monumenten. Het terrein werd afgesloten en de verdere afbraak tot staan gebracht. Vanaf het begin van de twintigste eeuw stegen de bezoekersaantallen aanzienlijk en begon men aan een vorm van consolidatie te denken.

De negentiende eeuw

De archieven van de eigenaren in deze periode, de familie de Villers Masbourg (Schaloen), zijn helaas grotendeels verloren gegaan.¹⁰ Gegevens over de lotgevallen van de ruïne in de negentiende eeuw moeten dientengevolge aan de (lokale) kranten of tijdschriften worden ontleend (afb. 5).

In 1863 werd geklaagd over vandalisme van toeristen en kinderen op de ruïne. Om hier een einde aan te maken voorzag graaf Frederik de Villers Masbourg het complex van een afrastering (met hagen en muren) en werd een bewaker aangesteld. April 1869 schreef Victor de Stuers naar aanleiding van de instorting van een van de gewelven van de kapel het volgende in de *Courier de la Meuse* (Maastrichter Courant):

Afb. 5 Plattegrond (schets), waarschijnlijk begin 19de eeuw, geeft situatie in 1674 weer (Gemeentearchief Valkenburg)

Afb. 6 De kapel voor 1850, tekening J. van Brabant 1846 (Coll. LGOG, Rijksarchief Maastricht)

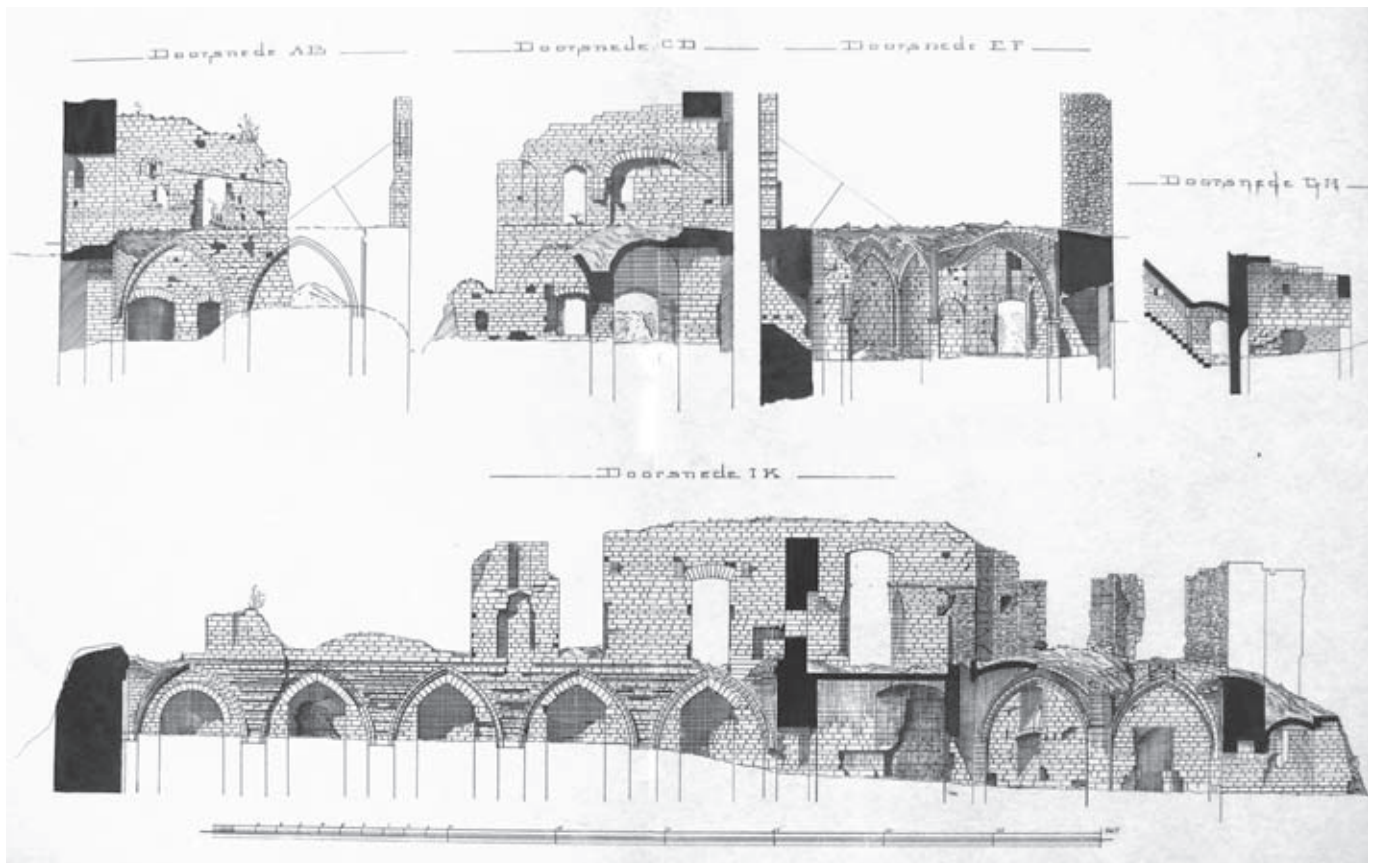
“Ik heb met genoeg gezien dat mijnheer de graaf de Villers Masbourg maatregelen heeft genomen om verder vandalisme te voorkomen”. Ook spreekt hij de hoop uit dat de kapel ooit geconsolideerd zou worden: “Zonder te vragen om een volledige restauratie die niet onmogelijk zou zijn maar zeker te kostbaar is, denk ik dat het wenselijk zou zijn om dit deel van het kasteel een beperkte vorm van consolidatie te laten ondergaan”. Aanbevolen werd om een consolidatie van de gewelven van de kapel en met name van het gedeelte waar de sluitsteen en een groot deel van de gewelfvelden nog aanwezig zijn te ondernemen.

Ook heeft de Koninklijke Academie van Wetenschappen enige jaren geleden (circa 1865) de hoop uitgesproken dat de ruïnes van het kasteel van Valkenburg, die de meest aanzienlijke van Limburg zijn, met zorg geconsolideerd zoude(n) worden. Met deze aanbevelingen is weinig gedaan en helaas is later dit deel alsnog ingestort omdat iemand de sluitsteen had geroofd (afb. 6).

In 1880 schreef de reizende dominee J. Craandijk over een bezoek aan de ruïne. Hierin sprak hij onder meer over ijzeren ankers en liet zich afkeurend uit over de windvaan.¹¹ In 1889 liet graaf de Villers Masbourg de ruïne opmeten door P.J.H. Cuypers, kennelijk met het doel een (gedeeltelijke) herbouw voor te bereiden (afb. 7).¹² Deze herbouw bleek uiteraard te hoog gegrepen; het beschikbare geld zou later worden besteed aan de uitbreiding en verfraaiing van kasteel Schaloen in 1893, waarschijnlijk ook door Cuypers uitgevoerd.¹³ Een aardige beschrijving van een bezoek aan de ruïne aan het einde van de negentiende eeuw vinden we bijvoorbeeld in een wandelgids voor Valkenburg en omstreken: Het Geuldal (afb. 8).¹⁴

De eerste werkzaamheden

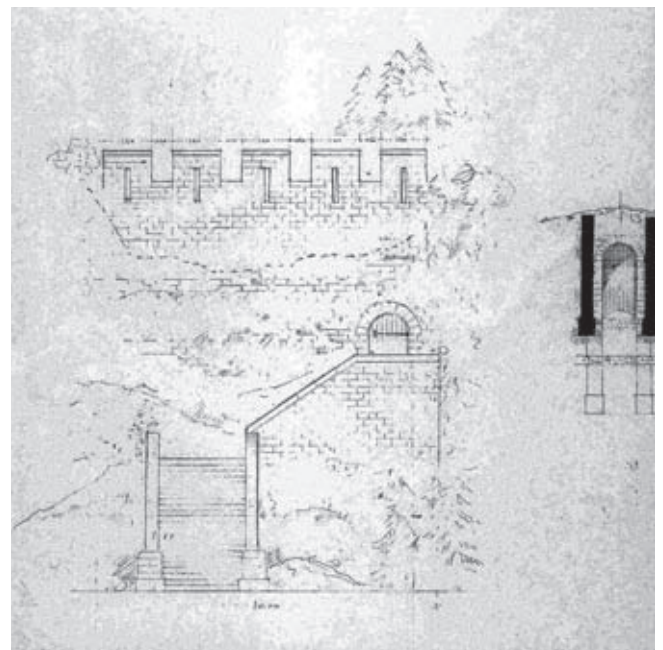
Vanaf 1906 huurde de vereniging *Het Geuldal* de ruïne en de kasteelberg van graaf L. de Villers Masbourg. Allereerst werden een nieuwe toegangstrap en –poort geconstrueerd en een restaurant op de Hazelder hof ingericht (afb. 8).¹⁵ Een grondige restauratie, of zelfs maar een beperkte consolidatie, was wegens geldgebrek vooralsnog onmogelijk. Na 1918 bestond

Afb. 7 Een opmetingstekening van P.J.H. Cuypers uit 1889 (Archief Nai Rotterdam)

het gevaar dat bij een sterfgeval in de familie Villers Masbourg het complex in Belgische handen zou komen. Teneinde dit te voorkomen werd voorgesteld dat het Rijk de ruïne als nationaal monument zou aankopen.¹⁶ Ook al omdat het huurcontract van *Het Geuldal* in 1919 afliep, stelde de Katakombenstichting voor het geheel aan te kopen voor 20.000 gulden.¹⁷ Het Rijk zou in dat geval een bijdrage van 30.000 gulden leveren voor de restauratiewerkzaamheden. Na moeizame onderhandelingen met de familie de Villers Masbourg vond uiteindelijk op 27 december 1919 de eigendomsoverdracht plaats aan de Katakombenstichting.¹⁸ Spoedig daarna werd al een adviescommissie ingesteld voor de restauratie van de ruïne.

In 1922 deed de gemeente Valkenburg nog een poging het kasteel tegen kostprijs te verwerven, maar de Stichting ging op dit voorstel niet in.¹⁹ Er werd daarentegen voorgesteld een aparte stichting in het leven te roepen ter behartiging van de belangen van het kasteelcomplex en zijn omgeving. Deze zou dan niet afhankelijk zijn van de wisselende politiek zoals bij een Gemeentebestuur wel het geval was. Dientengevolge werd in 1924 de Stichting kasteel van Valkenburg opgericht.²⁰ Het bestuur van deze stichting zou worden samengesteld uit vertegenwoordigers van de regering, de provincie, de gemeente en de vereniging *Het Geuldal*.²¹

Afb. 8 De nieuwe toegangstrap uit 1905, muurwerk met kantelen gereconstrueerd (Archief VVV Valkenburg)

Afb. 9 De binnenpleinmuur van de Ridderzaalvleugel voor het begin van de ontgraving en consolidatie, ca 1920 (vergelijk met afb. 13, foto coll. RCE)

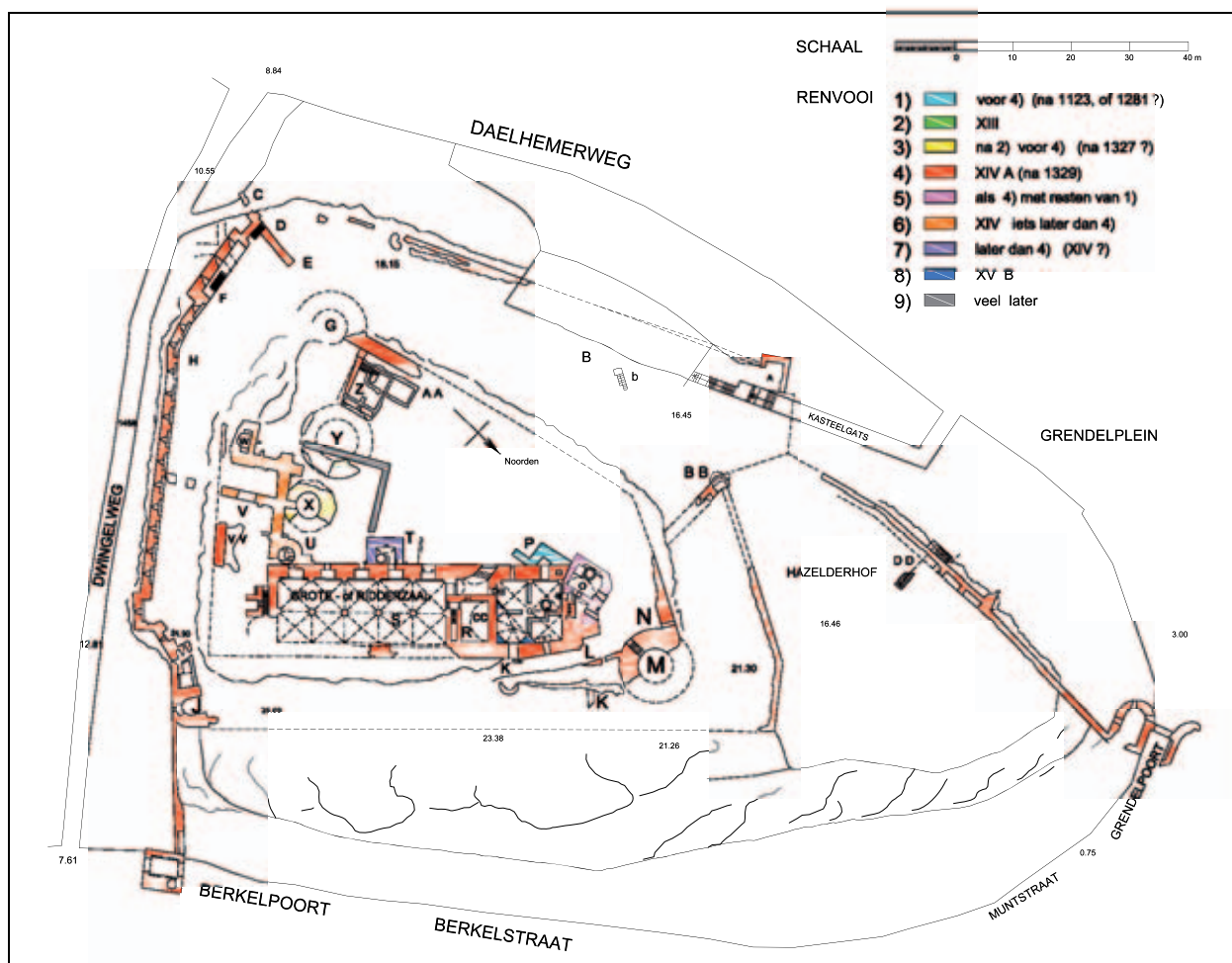
De consolidatie door W. Sprenger, 1921-1930

Onder toezicht van J. Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, werd in juni 1921 met de werkzaamheden begonnen (afb. 10). Als architect werd aangesteld W. Sprenger uit Maastricht, die onder Cuypers al aan diverse restauratieprojecten had gewerkt. De originele maandrapporten zijn gelukkig bewaard gebleven.²² Daarnaast werd tevens regelmatig verslag uitgebracht in de Maasgouw, het tijdschrift van de LGOG.²³ Ter illustratie hierbij een plattegrond uit circa 1950 die de situatie zoals bekend tot dat moment weergeeft (afb. 10).

Zo beknopt als mogelijk zullen hieronder de belangrijkste werkzaamheden worden vermeld. Allereerst moest er puin worden geruimd: de soms tot twee meter dikke lagen grond en puin werden met de hand afgegraven; vervolgens in de daarvoor aan de onderzijde opengebroken waterput van de Ridderzaal gestort en vandaar via de mergelgroeve afgevoerd. Deze werkwijze is tot ver in de tachtiger jaren voortgezet, zij het dat later hiervoor de in 1921 ontdekte noordelijke put werd benut.

Aan de noordzijde bij het poortgebouw werd een deel van de oorspronkelijke bestrating met veldkeien blootgelegd, alsmede een ondergronds afvoerkanaal dat vanaf de kapel in de richting van de koninginneklik liep en daaronder uitmondde.²⁴ Voorts werd veel muurwerk dat in slechte staat verkeerde zonodig gestut en ingeboet.

In 1922 werd de westmuur van het hoofdgebouw (Ridderzaal en Kapel) hersteld (afb. 9). Met name de buitenschil ontbrak en deze kon grotendeels worden aangevuld met de mergelblokken verzameld uit het puin. Men ging daarbij zeer terughoudend te werk. De dagkanten van vensteropeningen werden alleen hersteld als de vorm en positie geheel duidelijk waren; zoniet dan werd volstaan met een beëindiging in de vorm van een staande tand. Deze methode was zeker een bijzonderheid voor die tijd, waarin ongebreidelde reconstructies normaal waren.²⁵ Mogelijk speelde ook het krappe budget een rol. De oostgevel met het beeld (windvaan) van de engel Michael, die dreigde in te storten, werd eveneens hersteld, deels aangevuld en opnieuw verankerd.²⁶ De bovenkanten van het muurwerk werden hersteld, afgesmeerd met specie en afgedekt met behulp van graszoden.²⁷

Afb. 10 Plattegrond uit 1947 (W. Marres, Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

tek. M. Sabet

VERKLARING DER TEKENS

A. Voormalige “Uyterste poort.” B. Plaats der voormalige stallen. b. Trap naar de voorhistorische(?) grot. C. Toegangspoortje vanaf de Dwingelweg. D. Toegang naar de vluchtgangen, welke van-uit de Fluwelengrot te bezichtigen zijn. E. Plaats der voormalige Dwingelpoort. F. Bordes met trap (oorspronkelijke toegang naar de vluchtgangen van buiten uit). G. Plaats van de voormalige ronde Wolfstoren H. Dwingel, nauwe ruimte die men gedwongen was te passeren om de burcht te bereiken. I. Buitenste schildmuur. Behalve weergang en kantelen in zijn oorspronkelijke vorm. J. Gedeelte van de voormalige “Capruijntoren” K. Toegang tot de kazematten. L. Plaats van de voormalige valbrug. M. Gedeelte van de voormalige Molentoren. N. Ingang van een voormalige traptoren, nu “Koninginneblik” genaamd omdat de toenmalige Koningin van daaruit de Geulvallei bewonderde. O. Uitbouw waarin waterput.	P. In 1939 gevonden muurwerk daterend voor 1329 Q. Voormalige kapel, waarin in de 16^e eeuw de Gouverneurskamer en de “snijderij”. R. Artilleriekamer. S. Grote- of Ridderzaal T. Tweede put. U. Traptorentje. V. Zijvleugel der burcht, waarin vermoedelijk de Kleine zaal, de Drossaardskamer en de Blauwe kamer lagen. Opmerking verdient de tegelvloer met swastica-versiering (vv). W. Burchtverlies (vv). X. Overblijfsel van de in 1939 ontdekte tienhoekige Toren. Y. In 1940 ontgraven grondmuren van de 13^e eeuwse zestienhoekige toren. Z. Voormalige kelders en muren van bijgebouwen. AA. Overblijfsel van binnenmuren BB. Overblijfsel van hoektorentje in weermuur CC. Bergplaats voor de bij de restauratie gevonden bouwfragmenten en andere voorwerpen. DD. Tegenwoordige opgang vanaf het Grendelplein

In de kapel werden eveneens werkzaamheden verricht. Sprenger kwam daar tot de conclusie dat er twee gewelven boven elkaar zouden zijn geweest, met daartussen de toegang tot de schuin door het muurwerk verlopende afvoer(?)koker.²⁸ De onderzoeken door Jörg Soentgenrath tijdens de huidige consolidatieperiode (2008) hebben tot geheel andere opvattingen geleid, zie hierna. Tenslotte onderzocht en herstelde men de noordmuur van de grote zaal, waarbij wordt vermeld dat men grote hinder ondervond van de klimop die slechts met zeer grote moeite kon worden uitgezaagd of gehakt. In 1923 werd de grote zaal onder handen genomen. In de oostmuur werd daarbij de aanzet van een gordelboog gevonden en verder veel bouwfragmenten, in hoofdzaak gewelfribben. Op sommige daarvan waren steenhouwerstekens aangebracht.²⁹ De diverse onderdelen werden door de architect nauwkeurig opgemeten en gedocumenteerd.³⁰ In 1924 werd het nog overgebleven puin in de Kapel opgeruimd en de trap naar de gang vrijgelegd. In de Ridderzaal werden muren en muurkolommen met de gewelfaanzetten hersteld. Daarnaast werd de herstelling van de westelijke buitenmuur afgerond.

In 1925 repareerde men de Molentoren en de noordzijde van de kapel vleugel. Op het binnenplein werden fundamenten van bijgebouwen blootgelegd. Tenslotte werd het burchtverlies op het zuidwestelijke uiteinde van de zuidvleugel ontgraven en hersteld. Gedurende het jaar 1926 werd de schildmuur aan de zijde van de Daelhemerweg gerepareerd en werd ook de zuidvleugel gedeeltelijk ontgraven en waar nodig hersteld. Daarbij kwamen fragmenten van een veertiende-eeuwse tegelvloer tevoorschijn die nu nog wel deels aanwezig zijn maar nu weer afgedekt (afb. 11). Eveneens was herstel en opmeting noodzakelijk van de door hevige regenval ingestorte weermuur aan de zijde van het Grendelplein nabij de opgang tot de ruïne.

Tenslotte werd begonnen met de ontgraving (vrijlegging) van de zware weermuur met bogen en schietgaten langs de Dwingelweg. In 1927 werd de Capruyntoren hersteld en de ronde (trap)toren in de hoek tussen zuid- en hoofd vleugel uitgegraven. De werkzaamheden aan de schildmuur langs de dwingel zette men voort totdat er geen geld meer was. Het duurde enige tijd voordat een nieuwe subsidie kon worden verkregen, daarom kon men pas in de loop van 1929 doorgaan met het werk dat uiteindelijk werd afgerond in 1930 met het uitgraven van een zeer diep gedeelte bij de weermuur aan de zijde van de Daelhemerweg. Daarbij werd een van de vluchtgangen ontdekt die ook een aftakking had naar de Fluwelen grot.³¹ Zeer recent onderzoek heeft geleid tot de veronderstelling dat hier geen sprake zou zijn van vluchtgangen maar van een stelsel van mijnen en tegenmijnen.³² Hoewel er met de consolidatiegeschiedenis van de ruïne nauwelijks verband is, moet zeker de ontdekking van de zogenaamde prehistorische grot worden genoemd door Th. Dorren in 1931.³³ Na jaren van onderzoek is er echter nog steeds geen zekerheid omtrent de datering en de betekenis ervan.

Afb. 11 Fragmenten van de tegelvloer met swastika motief (Ton Penders RCE, 2008)

Afb. 12 De Ridderzaal voor 1940, het nog overgebleven deel van het puinpakket rond de boom is pas in 1948 afgegraven (ingekleurde prentbriefkaart)

Gedurende de jaren 1936 en 1937 werd het binnenplein verder ontgraven, waarbij de overblijfselen werden blootgelegd van een tienhoekige toren, een kelder tegen de westelijke buitenmuur nabij de verdwenen wolfstoren en een overhoeks gelegen muurfragment ten westen van de hoofd vleugel ter hoogte van de kapel. Helaas werden daarbij nog geen archeologisch juiste methoden toegepast. Muren werden nagegraven en van profielen en of stratigrafie was nog geen sprake. Daardoor bleek het naderhand niet meer mogelijk het voornoemde overhoekse muurwerk op basis van de stratigrafie te dateren. Tenslotte vond men in 1940 de fundamente van een zware zestienhoekige toren met een omtrek van circa 45 meter, die vanaf dat moment als oudste deel van de ruïne werd beschouwd (afb. 12).

Enige conclusies

Bij deze consolidatie volgde Sprenger de principes die vanaf 1910 door de (Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond waren vastgelegd in een aantal grondbeginselen.³⁴ Men volgde de lijn van Ruskin en Morris en niet de door met name Kalf als ouderwets beschouwde aanpak van Cuypers en Viollet le Duc. Dit overigens in een periode dat er nog veelal historiserend werd gerestaureerd. Bouwhistorisch onderzoek werd daarbij zeker al verricht: in de vorm van documentatie van bouwfragmenten en analyse van delen van het muurwerk. De consolidatieopvatting van W. Sprenger was in elk geval vooruitstrevend voor die tijd. Van systematisch archeologisch onderzoek was echter nog geen sprake; daarvoor zouden we moeten wachten tot ver na de Tweede Wereldoorlog, omstreeks 1950.

Na de oorlog, de activiteiten van J.G.N. Renaud

De eerste bemoeienissen van J.G.N. Renaud met de kasteelruïne stammen uit 1942.³⁵ In de winter van 1950/51 werd een tweetal proefsleuven aangelegd, ten westen van de Ridderzaal en evenwijdig aan elkaar.³⁶ Aan de hand van de profielen kon de opbouw van de bodemlagen worden bestudeerd: de eerste stratigrafie op het kasteelterrein. Voor het eerst kon ook het vondstenmateriaal worden geanalyseerd en gerelateerd aan de stratigrafie om daarmee een belangrijke bijdrage aan de datering te leveren.

In 1953 was er een zwarte bladzijde uit de consolidatiegeschiedenis. Men zou zelfs met enige overdrijving kunnen spreken van een laatste verwoesting. De voorpoort, die lag aan het einde van de zogeheten Kasteelgats en waarvan nog een groot deel overeind stond achter in een tuin aan de Daelemerweg, bleek plotseling te zijn gesloopt. Er is nog getracht herbouw af te dwingen, hetgeen helaas mislukte vanwege procedurefouten bij de afgifte van een bouwvergunning.³⁷ Daarna zijn er weinig activiteiten het vermelden waard. In 1963 is veel grond verzet voor het aanleggen van nieuwe paden en het planten van hagen. Tevens zou toen een deel van het binnenplein zijn afgegraven, van systematisch archeologisch onderzoek was geen sprake. Naast het noodzakelijke

onderhoud lijkt zich nauwelijks iets bijzonders te hebben voorgedaan.

Vanaf 1972 begon weer een nieuwe fase in de geschiedenis van het onderzoek en de consolidatie. Omdat er hoognodig iets gedaan moest worden aan de consolidatie van de twee al omstreeks 1940 vrijgelegde veelhoekige torens besloot men het onderzoek te hervatten waar de (oud-)voorzitter van de Stichting, J. Crolla, het in 1945 had afgesloten. In het voorjaar van 1972 werd dit 'krachtadig aangevat' in de hoop de deelnemers van het 'colloque' *Chateau Gaillard* een duidelijk beeld van de ontwikkeling van het complex te kunnen geven.³⁸ De eerste resultaten waren helaas niet wat men ervan verwacht had, maar in het najaar werd wel de oudste kern van het complex blootgelegd: fundamente van een rechthoekige woontoren die al in 1122 was verwoest.³⁹

Onder de dagelijkse leiding van H.L.Janssen werd vervolgens een uitgebreid stratigrafisch onderzoek op een groot deel van het binnenplein ingesteld, ter plaatse van de opgegraven oudste bouwdelen.⁴⁰ Tevens werd de consolidatie hervat, nu met als hoofddoel de oudste bouwperiodes duidelijker en completer in beeld te brengen; dit in het kader van de door Renaud gepropageerde 'education permanente'.⁴¹ Uitgangspunt bij deze laatste consolidatie was door middel van hoogteverschillen de elkaar opvolgende bouwperiodes aan te duiden.⁴² Tegenwoordig zouden we dit ook met computeranimatie kunnen visualiseren, maar daar was in die tijd uiteraard nog geen sprake van.

Tussen 1973 en 1978 werden achtereenvolgens de fundering van de ronde traptoren, de noordwand van de zuidvleugel (1974), de tienhoekige toren en de rechthoekige toren (1975), de zestienhoekige toren (1976) en keldertjes tegen de westelijk ringmuur geconsolideerd. Tussen 1978 en 1980 vond (archeologisch) onderzoek plaats op het noordelijk deel van het binnenplein nabij de noordelijke putkamer. Tot en met 1978 werden vrijwel alle werken in eigen beheer uitgevoerd.⁴³ De noodzakelijke herstellingen aan de gewelven van de kapel maakten inschakeling van zwaar materieel en dus een aannemer noodzakelijk; dit werk werd vanaf medio 1979 uitgevoerd. In 1985 werd nog de noodklok geluid vanwege de constatering dat de zware en lange weermuur aan de zuidzijde, langs de Dwingelweg, met zijn weergang op bogen, dreigde in te storten. De rots waarop deze muur stond was door erosie sterk uitgehold en afgebrokkeld. Hoewel in eerste instantie gedacht werd dat de gehele fundering vernieuwd zou moeten worden - iets wat de financiële draagkracht van de Stichting ver te boven zou gaan - bleek het uiteindelijk toch mogelijk met mortel en brokken puin de schade plaatselijk te herstellen.⁴⁴

De werkzaamheden in de jaren tachtig hadden vooral als doel de toegankelijkheid voor het publiek te verbeteren. De zuidvleugel werd door nieuwe trappen beter ontsloten, paden werden verlegd en delen van de zuidelijke weermuur werden geconsolideerd. Daaraan voorafgaand werd uitgebreid bodemonderzoek verricht, voornamelijk door Renaud zelf.⁴⁵ De oostwand van de grote zaal werd verder in zuidelijke richting geconsolideerd en tot een meter boven het vloerniveau van de zaal opgetrokken. Ten oosten van de kapelvleugel - in

Afb. 13 De westwand van de Ridderzaalvleugel in 2006, bij de recente consolidatie is de vertanding van Sprenger (rechts boven) foutief vervangen door een rechte hoek (foto auteur)

de toegangsweg – werd de brugkelder blootgelegd en korte tijd later van een houten brugdek voorzien. Ook het traptorentje en de aansluitende muren werden toen onder handen genomen.

De laatste grote campagne onder leiding van Renaud en Th. van Straalen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, betrof in de late jaren tachtig de ontgraving van de fundering aan de noordoostzijde van de molentoren. Op grote diepte werden daarbij resten van zware steunberen aangetroffen. Het muurwerk werd vervolgens tot iets boven het vloerniveau opgetrokken. Archeologisch onderzoek vond daarbij niet meer plaats. Omstreeks 1990 werd uiteindelijk de plaats van de knik in de (noord)westelijke ringmuur die het binnenplein omsloot definitief vastgesteld.⁴⁶ Deze bevond zich op de plaats waar een dwarsmuur er op aansloot, die in westelijke richting naar de in 1953 gesloopte voorpoort liep.⁴⁷

In de twintiger jaren was al door Sprenger geopperd dat herbouw van het tongewelf boven de artilleriekamer zeker tot de mogelijkheden behoorde. Dit zou gelegenheid geven tot het exposeren van de vele bouwfragmenten die daar vanaf 1930 in een provisorisch (konijnen)hok waren opgeslagen. Renaud

heeft daar ook herhaaldelijk op aangedrongen als er weer eens grootse plannen tot herbouw – vooral dan van de Ridderzaal en of Kapel - ter tafel kwamen. Tot heden bleef realisatie echter achterwege.⁴⁸

Ter afronding enkele woorden over het momenteel in uitvoering zijnde consolidatieplan (2006-2011) en het ermee samenhangend onderzoek. Anders dan voorheen is dit plan geheel en uitsluitend gericht op bouwtechnisch herstel (afb. 13). Het is niet de bedoeling dat er muurwerk wordt aangevuld, laat staan verhoogd. De verleende subsidie mag daartoe niet worden aangewend. Er bestond een groot gevaar van neerstortende brokken steen, dus slechte stukken muur worden uitgebroken en opnieuw ingeboet. Het merendeel van de muren krijgt een nieuwe afdekking met een (kunsthars)mortel.

St. Michael met de draak werd op een geheel vernieuwd muurdeel geplaatst en met een opvallende roestvrijstalen buis verankerd. Bouwhistorisch onderzoek was oorspronkelijk niet in het programma opgenomen; gelukkig werd de bouwhistoricus Jörg Soentgerath bereid gevonden met name de vele bouwfragmenten te documenteren en delen van het muurwerk

te analyseren. Archeologisch onderzoek werd op beperkte schaal verricht: een proefsleuf in de Ridderzaal, een werkput in de Capruijntoren en een aan de buitenzijde van de westelijke ringmuur in de nabijheid van de Wolfstoren.⁴⁹ Voorafgaand aan de consolidatie van de kapel werd zelfs archeologie bedreven ter hoogte van de gewelven in de kapel, ver boven het maaiveld.⁵⁰

In 2011 tenslotte, zullen nog herstelwerkzaamheden aan de voormuur langs de Haselderhof worden uitgevoerd. Als de voorlopige plannen doorgaan, moet de huidige stenen trap met ingangspartij uit 1906 plaats maken voor een moderne constructie van staal en glas met daarin roltrappen en een lift (afb. 14). De vraag kan daarbij gesteld worden of, indien men een meer traditionele vorm van restaureren afwijst, er dan meteen gekozen zou moeten worden voor een dergelijke extreem contrast?

Afb. 14 Het plan voor de nieuwe ingang van architectenbureau Harry Luijten

Noten

- ¹ Een kasteel is per definitie een (multifunctioneel) bouwwerk dat ingericht is op zowel bewoning als verdediging. De verhouding tussen deze twee hoofdelementen verandert in de loop der tijd ten gunste van (steeds luxueuzer) bewoning. Het kasteel werd bewoond door een (adellijk) Heer met zijn directe familie en dienstlieden.
- ² Van 2006-2011, is in hoofdzaak gericht op bouwtechnisch herstel.
- ³ Onder andere: Th. Dorren, *Het kasteel van Valkenburg, zijne geschiedenis, legenden en sagen*, Gulpen 1913 (herz. druk in 1917); J.M. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden*, Valkenburg, Stichting 'Kasteel van Valkenburg', 1951; J.G.N Renaud, *Het kasteel van Valkenburg*, Overloon 1979 (NKS reeks nr. 39); J.G.N Renaud, 'Over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg, verantwoording van een tussenbalans', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 120(1984), 284-308; en meest recent in: W. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Ronnes (red.), *Kastelen in Limburg*, Utrecht 2005, 394-397. S. Corsten, 'Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* CXX(1984), 162-201. A.C.M. Kappelhof, 'De heren en drossaarden van Valkenburg (1365-1672)', *Jaarboek: Stichting "Historische Studies" in en rond het Geuldal*, nr. 1, 1991, 7-75.
- ⁴ Van de Venne 1951, 38 e.v., Dorren 1917, 34. Deze lijst is overigens wel aan herziening toe.
- ⁵ In het typo-chronologische schema van H.L. Janssen wordt het gerekend tot de groep 'vroege residenties'. Dit schema geeft een chronologisch overzicht van de vormontwikkeling van kastelen gekoppeld aan het niveau (status) van de bouwheren, uit H.L. Janssen, 'Tussen woning en versterking', in: H.L. Janssen (ed.), *1000 jaar kastelen in Nederland, vorm en functie door de eeuwen heen*, Utrecht 1997, 18.
- ⁶ Uit deze periode zijn in Brussel een aantal rekeningboeken bewaard, die belangwekkende bouwkundige informatie kunnen bevatten (hernieuwd onderzoek is zeker gewenst).
- ⁷ Van de Venne 1951, 35.
- ⁸ Van der Venne 1951, 61, Dorren 1917, 35.
- ⁹ Van de Venne 1951, 36.
- ¹⁰ Dit bleek uit de bijdrage van de historicus A. Corten aan het (bouw) historisch onderzoek van kasteel Schaloen omstreeks 1980.
- ¹¹ J. Craandijk, *Wandelingen door Limburg* 1883, 69-79; de windvaan zou al uit 1863 dateren.
- ¹² H. Berens (red.), *P.J.H. Cuypers (1827-1921) Het complete werk*, Rotterdam 2007, 291. De tekeningen bevinden zich in het NAI te Rotterdam, archief Cuypers.
- ¹³ Berens 2007, 309.
- ¹⁴ H. Witte, *Het Geuldal, In en om Valkenburg*, Leiden 1898, 15-18.
- ¹⁵ 1906, ontwerp C.C.H. Muller, met een fantasievolle aanvulling van de kantelen, Archief vereniging Het Geuldal.
- ¹⁶ Als een stamslot voor H.M. de koningin. Vanwege bezwaren binnen het kabinet ging dit niet door: zie Van de Venne 1951, 38.
- ¹⁷ Van de Venne 1951, 39.
- ¹⁸ Archief Katakombenstichting en *Limburgse Koerier* 1922.
- ¹⁹ *Limburgse Koerier*, 4 februari 1922.
- ²⁰ Archief Stichting kasteel van Valkenburg en archief Katakomben-

- benstichting. Uit de statuten: het belangrijkste artikel (2) zegt dat de stichting ten doel heeft het in eigendom verkrijgen, in stand houden, bestuderen, inrichten, beheren en exploiteren van de ruïne genaamd Kasteel van Valkenburg, Limburg en eventueel van andere onroerende goederen.
- 21 De overdracht vond plaats op 30 oktober 1924; Van de Venne 1951, 40.
- 22 Archief Stichting kasteel van Valkenburg, inv. nr. 152, 156 (tekeningen), 157 (jaarverslagen).
- 23 *Maasgouw, tijdschrift van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (LGOG) 1921. oktober 1922, 78-79; 1926 nr. 3,4 19-20 ; t/m 1929 elk jaar een kort bericht; 1930, 16-18.
- 24 Deze opening voor een privaatkoker is zo genoemd vanwege een bezoek van koningin Wilhelmina in 1896.
- 25 Bij de recente consolidatie in 2006 heeft men zich hier niet meer aan gehouden, getuige de foutief herstelde hoek die ooit door Sprenger van een tand was voorzien en nu een kaarsrechte hoek heeft.
- 26 Met behulp van de maandrapporten zijn de vorderingen goed te volgen dankzij de bijgevoegde schetsen, plaatsruimte laat helaas niet toe deze hier te publiceren.
- 27 Deze beproefde methode heeft men nog geruime tijd volgehouden; indien voorkomen wordt dat er struiken gaan groeien werkt deze uitstekend. Bij huidige consolidaties is het nog maar beperkt toepasbaar, mede vanwege de Arbowet (het grasmaaien op de top van de muren is vanwege veiligheidsredenen niet meer toegestaan).
- 28 Waarschijnlijk diende de koker juist voor de aanvoer van goederen zoals bijvoorbeeld brandstof voor de keuken.
- 29 Rapport en Documentatie Jörg Soentgerath (RCE Amersfoort).
- 30 Blauwdrukken in archief van de Stichting (inv. nr. 154, 155, 156). De overzichtstekeningen werden ten dele vervaardigd op basis van de opmetingen van Cuypers uit 1889.
- 31 Van de Venne 1951, 46-49. In 1936 en 1937 volgde nader onderzoek van de vluchtgangen door D.C. van Schaik en J. Crolla, bestuursleden der Stichting. Verslag hiervan: Ir.D.C v Schaik, 'De vluchtgangen van het kasteel van Valkenburg', in: *Historia* 3(1937), 6.
- 32 Jaqco Silverentant, *De gangen onder het kasteel van Valkenburg*, Valkenburg 2009.
- 33 Van de Venne 1951, 43 en de hernieuwde studie in 'Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal', *Jaarboek 1991*, 7-64.
- 34 Kalf 1915, gepubliceerd 1917, zie nummer XI XIII XVI; ontleend aan Vincent van Rossem, 'Het Vaderlands Gevoel', visies op het Muiderslot, in: *Jaarboek Cuypersgenootschap* 2008, 9-10.
- 35 Archief stichting Kasteel van Valkenburg, en pandsdossier RCE.
- 36 *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8 1957-1958), 172-178.
- 37 Er is hierover veel correspondentie in het pandsdossier van de RDMZ (RCE) en het archief van de Kasteelstichting.
- 38 Een tweejaarlijks internationale bijeenkomst van kastelendeskundigen, in dat jaar gehouden te Venlo.
- 39 De brandlagen van de verwoesting door de Duitse keizer waren hier duidelijk aantoonbaar.
- 40 De auteur was vanaf 1974 bij dit project betrokken; De resultaten van dit onderzoek hopen H.L. Janssen en de auteur binnen afzienbare tijd te publiceren.
- 41 Bedoeld om het publiek meer inzicht te geven in de zeer complexe bouwgeschiedenis. Het probleem hierbij is dat de gereconstrueerde bouwdelen nooit gelijktijdig hebben gestaan
- 42 In tegenstelling tot de tijd van W. Sprenger waren er helaas geen maandrapporten of andere verslagen, globale data uit eigen ervaring en losse verslagen.
- 43 De Stichting had steeds een grondwerker en een metselaar in eigen dienst.
- 44 Briefwisselingen tussen Stichting en RDMZ, zie pandsdossier RCE 1985.
- 45 Renaud 1984. 'Verantwoording van een tussenbalans', *Publications* 120 1984). De door Renaud vervaardigde profieltekeningen zijn helaas tot heden niet teruggevonden, niet bij de RCE en niet bij de NKS.
- 46 De hoek bleek enige meters meer naar het noorden te liggen. De beukenhaag, in 1963 geplant, die de vermoede positie van de ringmuur moest markeren, bevindt zich dus niet op de juiste plaats.
- 47 Geconsolideerd in 1989.
- 48 Huidige plannen hebben voornamelijk betrekking op de verbetering van de toegang en de vernieuwing van het restaurant op de Haselder hof. Eventuele herbouw of zelfs maar aanduiding van funderingen staat niet op het programma, en dientengevolge helaas ook geen vervolgonderzoek.
- 49 Uitgevoerd door de RCE uit Amersfoort, (verslag is nog niet verschenen). De gezochte funderingsaanzet van de wolfstoren werd echter niet aangetroffen.
- 50 Met dank aan H. Kwakkernaat (Archeologische werkgroep Valkenburg) voor de uitvoering en de documentatie.

De hoofdvleugel van de kasteelruïne Valkenburg aan de Geul

Jörg Soentgerath

Inleiding

Medio 2007 is begonnen met een grootschalige consolidatie van de kasteelruïne te Valkenburg aan de Geul. Voorafgaand aan de waarnemingen in het veld is gekeken wat er feitelijk aan documentatie over het object voorhanden is.

In het foto- en tekeningenarchief (ABC) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn tekeningen en foto's uit 1889 beschikbaar. In het pandsdossier liggen verslagen van de consolidatiewerkzaamheden in de jaren '20 van de vorige eeuw. Het gaat om correspondentie tussen de toenmalige directeur J. Kalf en de restauratiearchitect W. Sprenger, tevens om foto's, tekeningen en restauratierapporten, zie ook de voorafgaande bijdrage van T. Bauer. Bij de grote consolidatie in de jaren '20 is het terrein van de ruïne deels ontgraven, waarbij allerlei vondsten gedaan zijn, onder meer in de vorm van bouwfragmenten. Een en ander was aanleiding voor nader archeologisch onderzoek in het decennium daarna. Blijkens een manuscript van J. Sprenger, zoon van de restauratiearchitect uit 1939, bestond het voornemen een publicatie over de kasteelruïne te maken. Hierin treffen we een feitelijke beschrijving van de burchtruïne aan. H. van der Wal van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft in de jaren '50 aanvullende opnames gemaakt die zich nog steeds in het FTA bevinden. Op de blauwdrukken van tekeningen uit de jaren '20 heeft hij met potlood aantekeningen gemaakt.

In de jaren '70 en '80 hebben er diverse opgravingen en consolidaties plaatsgevonden onder leiding van J.G.N. Renaud en in samenwerking met de TU Delft. Zijn opvolger, de huidige hoogleraar kastelenkunde H. L. Janssen was hierbij aanwezig in de jaren '70, evenals Th. van Straalen vanuit de RDMZ. Van het vele onderzoek uit die periode heeft alleen Renaud een artikel geschreven bij wijze van tussenbalans.¹

Bij de recente bouwhistorische waarnemingen aan het object is gekozen om uitsluitend de hoofdvleugel in kaart te brengen. Deze heeft een buitenwerkse maat van circa 56 bij 17 meter. De overige delen van de ruïne hebben door de tand des tijds, de diverse consolidaties en door bezoekers veroorzaakte erosie namelijk ernstig aan authenticiteit van materiaal ingeboet. In eerste instantie was het uitgangspunt om de bestaande tekeningen van 1889 te gebruiken en aan te passen.² Voor

het in kaart brengen van de huidige situatie en de bouwsporen is echter gekozen voor een geheel nieuwe opmeting. Van de hoofdvleugel zijn op calque en in inkt plattegronden van de begane grond en de verdieping vervaardigd, evenals een langsdoorsnede en enkele dwarsdoorsneden.³

De plattegrond van de begane grond en de langsdoorsnede zijn gedigitaliseerd en als synthese in kleur van een relatieve bouwfasering voorzien⁴ (afb. 2 en 3). Sommige kleuren fungeren hierbij als een soort verzameling van mogelijk verschillende of onduidelijke bouwfasen. Aan de hand van de toegepaste kleuren volgt een beschrijving van de bouwfasen, waarna ieder bouwdeel afzonderlijk behandeld zal worden. De hoofdvleugel van de kasteelruïne getuigt van een rijke en gecompliceerde bouwgeschiedenis die tot nu toe weinig aandacht kreeg. Renaud veronderstelde in 1984 dat de zaal uit de 14de eeuw dateert en ten noorden daarvan een oude woontoren schuil gaat. Deze visie is in latere publicaties overgenomen.

Globale beschrijving van de hoofdvleugel⁵

Begane grond of de kelderverdieping

De hoofdvleugel is in drieën verdeeld met aan de noordzijde een ingangs- en trapportaal (B) en een overhoeks bouwdeel, de noordelijke putkamer (A) en verder aan de zuidwestzijde de putkamer bij de zaal (G). De drie delen zijn: de kapel (C), de zaal (F) en het daartussen gelegen bouwdeel, de artilleriekamer (D) met portaal (E). De kapel is verdeeld in vier vakken met vrijstaande middenzuil. Het zuidoostelijke vak bestaat uit een vijfzijdig koortje, in het noordoostelijke zijn sporen van een altaar aanwezig. De westzijde bestaat uit twee traveeën met kruisgewelven. De zaal met een lengte van ruim dertig meter beslaat vijf traveeën, verdeeld door wandzuilen en middenpijlers. In de westwand van de zaal zijn onder de spitsboogvormige muraalbogen diepe spaarnissen aanwezig, de drie middelste met uitgebroken kelderlichten. In de zuidmuur van de zaal bevindt zich aan de oostzijde een doorgang naar het belendende bouwdeel. Het muurvlak daarnaast heeft onder de muraalboog een terugliggend veld met resten van twee uitgespaarde muurkastjes voorzien van sponningen. De oostmuur van de zaal bestaat grotendeels uit geconsolideerd

Afb. 1. De ruïne vanuit het noordoosten (Kreuzer 2006)

werk met in het midden een brede muurdam. Aan de noordzijde zijn doorgangen te zien en een ruime muurtrap.

Verdieping

Van de verdieping resteert in hoofdzaak de westmuur met vensteropeningen en een deel van de scheidingsmuur tussen de zaal en het bouwdeel ten noorden daarvan. Aan de oostzijde is in de negentiende eeuw een muur gemetseld om een windwijzer te plaatsen, de zogenoemde St. Michael met de draak, die sedertdien vaker vervangen en geconsolideerd is.

Fasering en chronologie van de gekleurde delen

Bruin en geel

Bruintinten representeren het oudste muurwerk van de hoofd-vleugel. Ze zijn verwerkt in een nieuw- of herbouw van deze vleugel, die is weergegeven in geel. Een plausibele datering voor deze nieuw- of herbouw lijkt het tweede kwart van de 14de eeuw te zijn. De geschiedschrijving verhaalt van een destructie van het kasteel in 1329 en een herbouw kort daarna.⁶ De bruin gekleurde delen gaan in ieder geval vooraf aan

geel. In hoeverre zij onderling corresponderen is met uitzondering van de zuidwestzijde van de verdieping onder de zaal niet duidelijk. Hier is een fasering herkenbaar in het muurwerk. De travee met spitsboogvormige muraalboog en onderliggende diepe nis (donkerbruin) is ingebroken in nog ouder muurwerk (lichtbruin). De bruintinten zijn globaal te dateren vanaf de late 12de tot en met de 13de eeuw.⁷

Donkerblauw

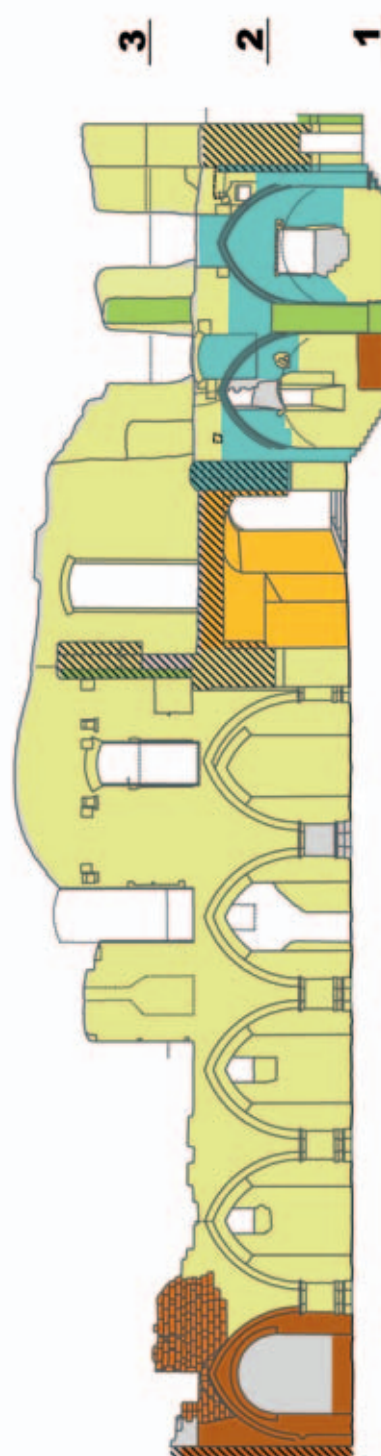
Het donkerblauw weergegeven muurwerk betreft de putkamer bij zaal(G). Bij de bouw van de westwand van de zaal (geel) is op deze plek middels een staande tand al geanticipeerd op een aanbouw.⁸ Blauw dateert ook uit de 14de eeuw maar is later dan het geel gekleurde muurwerk.

Lichtblauw, rood en oranje

Lichtblauw en rood representeren de voornaamste wijzigingen aan de kapel (C). Beide te dateren in 15de eeuw en rood mogelijk vroeg in de 16de eeuw. Rood staat voor de aanleg van het vijfzijdige koortje en de aanleg van de middenzuil. Rood is relatief te plaatsen na blauw, evenals oranje. De oran-

Afb. 2. Plattegrond van de hoofd vleugel met relatieve bouwfasering, van links naar rechts is van zuid naar noord (tek. auteur en W. Derickx RCE Amersfoort)

Afb. 3. Langsdoorsnede van de hoofd vleugel met zicht op de westzijde (tek. auteur en W. Derickx RCE Amersfoort)

Afb. 4. Zuidwestzijde van de kapel (foto auteur 2008)

je bouwfase betreft het wijzigen van de doorgang tussen kapel en verdieping onder de zaal (E), evenals het aanbrengen van een tongewelf in de artilleriekamer (D). Mogelijk is oranje zelfs contemporain met rood.

Lichtgroen

Lichtgroen is een verzamelkleur voor een aantal relatief jonge verbouwingen aan het kasteel, dat toen al deels in een ruïne

veranderd was. Globaal dateren we ze in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).

Donkergroen⁹

Dit betreft de put in het overhoekse bouwdeel aan de noordzijde (A). De put is secundair daarin aangelegd, een datering is niet duidelijk.

Afb. 5. Vijfzijdige koortje in de zuidoostzijde van de kapel (foto auteur 2008)

Grijs

Grijs vertegenwoordigt het deel van de hoofd vleugel dat door vergaande consolidatie in het verleden niet meer leesbaar is, of waar anderszins geen verifieerbare interpretatie aan verbonden kan worden. Van de vier middenzuilen in de verdieping onder de zaal (F) zijn er drie in grijs aangegeven en één in geel. De gele zuil is representatief voor de vormgeving en het type dat hoort bij het overige muurwerk in geel (XIVb).

Toelichting bij de bouwdelen A tot en met H

Deel A en B, het overhoekse bouwdeel en het belendende portaal aan de noordzijde van de hoofd vleugel.

Het overhoekse bouwdeel, of de noordelijke putkamer (A) betreft een ouder onderdeel dat is opgenomen bij de aanleg van de huidige hoofd vleugel. Het muurwerk van de belendende trapopgang (bij B) is hier namelijk ingebroken. Het tonge-

Afb. 6. De grote zaal vanuit het zuiden (foto auteur 2007)

welf waarmee de ruimte A werd afgedekt is eveneens ingebroken in een van twee oorspronkelijke vensterdagkanten (bij I) en derhalve jonger; gemakshalve gedateerd als horend bij geel. De oorspronkelijke functie van de ruimte A is niet duidelijk. Op een later moment in de geschiedenis heeft de ruimte in ieder geval als putkamer gediend.

In het ingangs- en trapportaal (B) is een duidelijke verbouwing afleesbaar. Deze ruimte is afgedekt met een segmentboogvormig gewelf, dat in verband staat met de toeg boven de huidige ingang, die secundair is (II). Om dit gewelf aan de zijde van de trap te ondervangen heeft men hier een schil voor de al bestaande muur geplaatst, met aan de oostzijde een nis. De huidige ingang (II) is ingebroken in ouder muurwerk. Bij het aanhelen van de dagkanten is een baksteen verwerkt. Chronologisch kunnen bakstenen in de traditionele zuidlimburgse mergelbouwcultuur al voorkomen in het tweede kwart van de 16de eeuw.¹⁰ Meer algemeen komen ze in deze streek pas voor na 1600.

De verbouwing van het trapportaal, en de aanleg van een nieuw stuk trap direct daarboven op verdiepingniveau zal plaatsgevonden hebben vanwege verbouwingen met wijzigende vloerniveaus in de daarnaast gelegen kapel, waarover dalijk meer. Voordat de huidige ingang doorgebroken werd zal er een eerdere geweest zijn aan de oostzijde van het portaal. Daar is nog een vaag, geconsolideerd spoor van aanwezig (bij III).

Deel C, de kapel

Dit deel van de hoofdvleugel is relatief het beste bewaard gebleven en getuigt van een complexe bouwgeschiedenis die grotendeels leesbaar is. Globaal gezien is dit bouwdeel samen met de rest van de vleugel neergezet en hebben er nadien twee grote wijzigingen plaatsgevonden (lichtblauw en rood) voordat de ruimte door dwarsmuren in vieren gedeeld werd (met groen weergegeven muurwerk). Om de geschiedenis van deze ruimte beter te begrijpen, denken we gemakshalve de laatste verbouwingen en de consolidaties (groen en grijs) even weg. Er blijft dan een min of meer vierkante ruimte over die door een middenzuil (rood) met voormalige overwelling open geweest is. Deze geschetste situatie is onmogelijk van één opzet, aangezien bij de aanleg van de zuidelijke penant van het polygonale koortje (rood) deels is ingebroken in de gewelfkap van het voormalige kruisribgewelf ten westen daarvan. Geheel verwarrend is de geconsolideerde halfronde wandzuil aan de noordzijde bij IV, die suggereert dat de overwelling van de westzijde zich naar het oosten voortzette. Bij deze consolidatie uit de jaren twintig van de vorige eeuw is men er van uit gegaan dat de kapel een open ruimte geweest is. Deze wandzuil heeft de profilering van die aan de westzijde. Er zijn bij de reconstructie zelfs enkele stenen in gemetseld die tussen het puin gevonden zijn. Verwarrend is dat men zich bij de eerste verbouwing (blauw) aan de westzijde alle moeite getroost heeft om de zaak netjes af te wer-

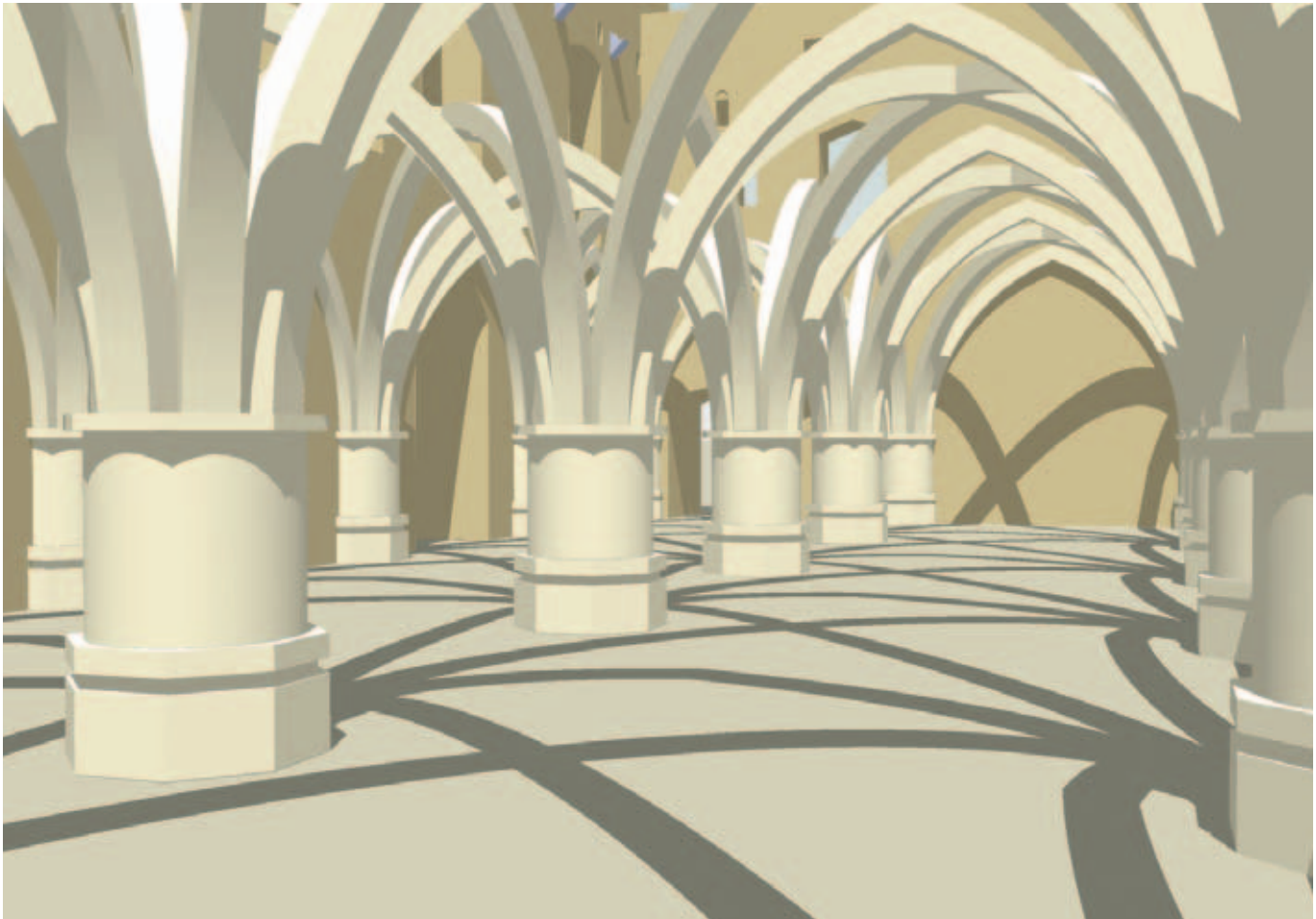

Afb. 7. Rib- en gordelboogstenen van de voormalige overwelling onder de zaal, Valkenburgs Trümmerfeld, bij werkzaamheden in 2008 (foto Ton Penders RCE 2008)

ken. Daarvoor is op plaatsen geheel of gedeeltelijk een schil gezet voor het oudere muurwerk. Als gelijk met de westzijde ook de oostzijde verbouwd is, dan zou men hier hetzelfde verwachten. Dat blijkt echter niet zo te zijn. De suggestie die gewekt wordt door de wandzuil met gewelfaanzetten bij IV is niet logisch. Meer voor de hand liggend is een verbouwing van de ruimte in twee stappen. Eerst de westzijde (blauw), waarbij een beuk met twee kruisgewelven gerealiseerd werd, gescheiden van het oostelijk deel. Bij de daarop volgende verbouwing, de aanleg van het vijfzijdige koortje (rood) is de ruimte opengemaakt met de nog zichtbare aanpassingen aan de westbeuk. De geconsolideerde halfronde wandpijler bij IV zal oorspronkelijk wel een kwartronde geweest zijn. Er is een foto aanwezig van de noordwand van de kapel voor de consolidatie.¹¹ Meer als een kwartrond valt daarop niet te herkennen. De hergebruikte oude stenen bij IV horen wel bij een halfronde wandpijler. Deze zal gesloopt zijn bij het openbreken van de ruimte bij de aanleg van het koortje en de vrijstaande middenzuil, en zal op de plek van de huidige middenzuil gezeten hebben.

Er zijn in de kapel verder veel bouwsporen waarneembaar die inzicht verschaffen in de oorspronkelijke functie en indeling.

Zie hiervoor ook de langsdoorsnede. Op alle muren zijn aanzetten te herkennen van tongewelven, een door de verbouwingen blauw en rood weggebroken en gemaskeerde eerdere situatie. Oorspronkelijk zal de ruimte, of beter gezegd de kelder, afgedekt geweest zijn door twee elkaar kruisende tongewelven. De huidige vensters zijn niets meer dan de voormalige kelderlichten. In de westmuur zijn dichtgezette vensters te herkennen en een kleine opening naar een schuin door de wand lopende schacht. Bij het plaatsen van een vloer boven de weggebroken tongewelven krijgen deze een logische plaats. De traphelling in het portaal (B) correspondeert ook met deze situatie. Een volgend vloerniveau daarboven wordt gemarkeerd door de resten van de oorspronkelijke vensterdagkanten in de westgevel. Samengevat is de kapel oorspronkelijk een kelder geweest met daarboven een waarschijnlijk functionele tussenverdieping, waarboven weer een verdieping of woonlaag. De locatie van de oorspronkelijke verdiepingen is met de nummers 1-3 aangegeven op de langsdoorsnede. De tussenverdieping is mogelijk een keuken of opwarmkeuken geweest, die dan een functie gehad zal hebben voor warme maaltijden of banketten in de grote zaal. De bovengenoemde kleine schacht in de muur kan gediend hebben als liftschaft voor brandhout.

Afb. 8. Impressie van de voormalige overwelling onder de grote zaal (tek. Jacques Diederer 2008)

Geconcludeerd mag worden dat een functie van kapel op deze plaats in eerste opzet onwaarschijnlijk is. Pas na de ingrijpende verbouwingen blauw en met name rood lijkt een kapel hier meer op zijn plaats.

De verdieping bleef vervolgens ook niet bepaald gespaard. Bij het verdelen van de kapel door dwarsmuren (groen), die zich deels op verdiepingniveau voortzetten is het muurwerk van de verdieping sterk teruggehakt. Van de oorspronkelijke 2,5 meter is er nog maar nauwelijks één over.

Deel D en E, de artilleriekamer en het belendende portaal tussen de kapel en de verdieping onder de zaal.

Een oorspronkelijke functie van de artilleriekamer (D) is niet duidelijk. Het portaal (E) zal altijd als portaal gefunctioneerd hebben. Doorgangen naar de kapel en de verdieping onder de zaal zijn er immers van meet af aan geweest. Ingrijpend is de met oranje weergegeven verbouwing geweest, waarbij bijna de hele ruimte ook van een schil voorzien is. De scheidingswand tussen D en E (oranje) staat logischerwijs op de plaats van een voorganger.

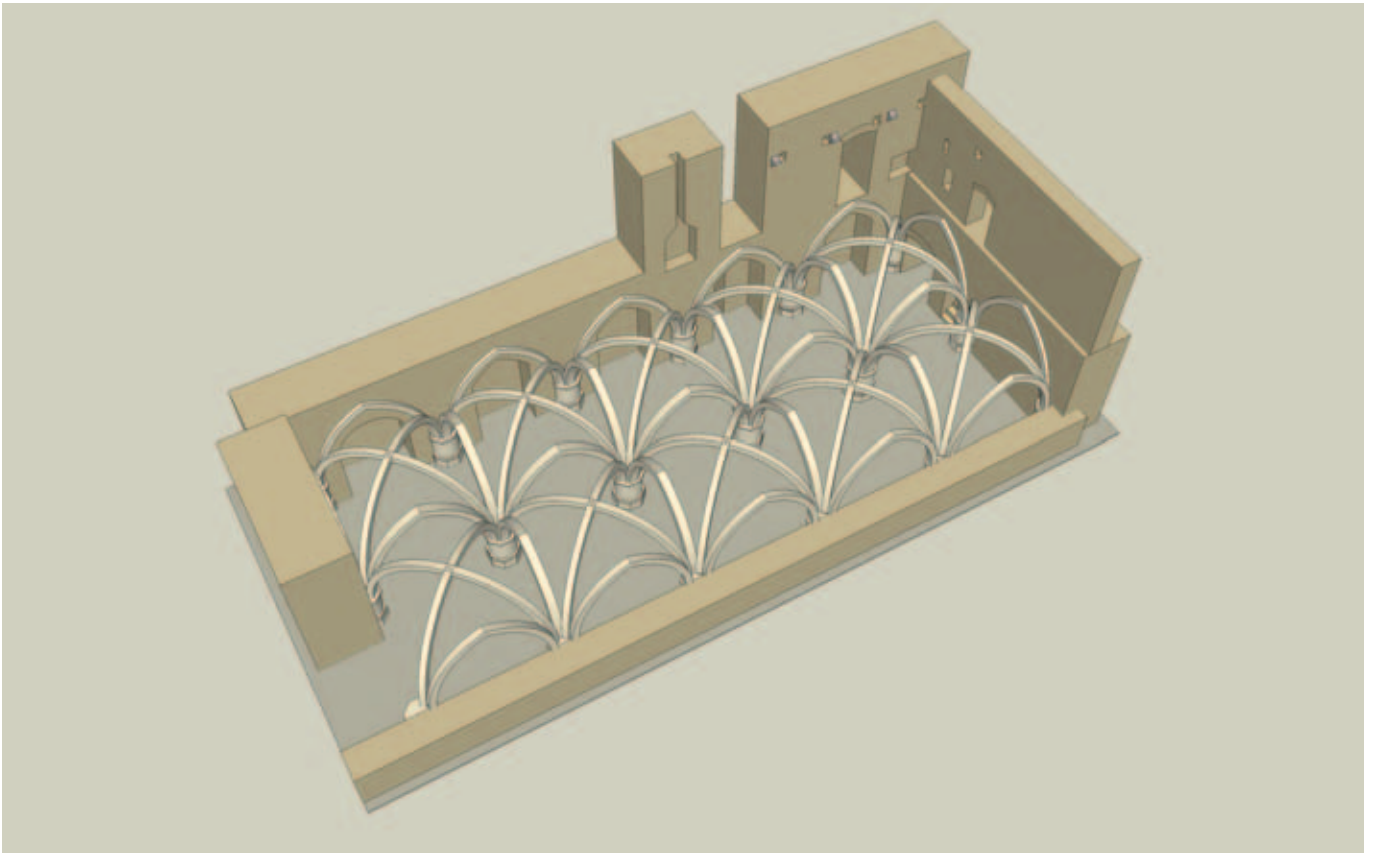
Mogelijk zijn er constructieve gebreken geweest, waarbij

deze muur vervangen werd. Van betekenis zal ook het functioneren van de eerder geschetste situatie met de opwarmkeuken geweest zijn. In die situatie moest er immers nog een hoogteverschil overbrugd worden tussen die keuken en de zaal. De scheidingswand tussen deze tussenruimte en de zaal op de verdieping is samengesteld uit een dichtgezette boogstelling, waar op een later tijdstip aan de zaalzijde weer een schil tegen aan geplaatst is (groen). Oorspronkelijk is deze boogstelling open geweest, een soort semi-scheiding tussen de zaal en het belendende deel noordwaarts.

Deel F en H, de verdieping onder de zaal en de zaal.

Op het eerste gezicht lijkt de bouw- en verbouwingsgeschiedenis van de zaal en de verdieping eronder minder complex dan die van de kapel. Het venijn zit echter verscholen onder het maaiveld en in de fragmenten van de voormalige overwelling, die hier aanwezig zijn.

Op afbeelding 2 en 3 is te herkennen dat de zaal (westwand) met uitzondering van de zuidelijke oudere travee van één opzet is. In deze eerdere travee is ook een fasering aanwezig, zoals eerder genoemd. Bij de bouw van geel is de richting

Afb. 9. Overzicht van de ruïne van de zaal met projectie van de voormalige overwelfing (Jacques Diederer 2008)

van de muur een paar graden gewijzigd, ten opzichte van de oudere travee. Dit is enkel bij een doorzicht op de verdieping te herkennen. Op de verdieping, de plaats van de zaal, zijn in de westgevel onder meer twee vensterdagkanten te herkennen en een voormalige ingang ten noorden daarvan. Weer beneden is van de vier middenzuilen enkel de geel gekleurde goed bewaard gebleven. Bij een andere komt een afwijkende steen van een zuiltrommel met kraal voor.

De oostzijde bestaat met uitzondering van het groene middenstuk (H) uit geconsolideerd muurwerk uit de jaren 20 en 70 van de vorige eeuw. In dit middenstuk zijn constructieve elementen hergebruikt. Een steen van een zuiltrommel en dekplaat zijn herkenbaar. Dit stuk betreft waarschijnlijk een herbouw van deze wand uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog. Gezien het hergebruik van de eerder genoemde stenen zal de zaal en de verdieping daaronder deels verwoest geweest zijn. De westzijde is relatief goed bewaard gebleven, van de oorspronkelijke oostzijde niets meer boven het maaiveld. Een logisch gedachtengoed is altijd geweest om de situatie aan de westzijde te spiegelen naar de oostzijde. Men is er vanuit gegaan dat aan de oostzijde ook een wand geweest is met halfronde zuilen. (afbeeldingen 9). Tijdens de consolidatiewerkzaamheden aan de ruïne heeft in 2008 een bescheiden archeologisch onderzoek plaatsgevonden door de RCE. In de zaal is een verzakking onderzocht. Achteraf bleek de verzak-

king veroorzaakt door een slecht dichtgestorte sleuf voor archeologische waarnemingen ten tijde van Renaud. In de sleuf is een half omgevallen restant van de oostwand aangetroffen, dat niet zuiver parallel loopt met de westwand. (afbeelding 10) Bij de consolidatie zijn tevens de stenen van de voormalige overwelfing onder de zaal uitgelegd en geïnventariseerd. Er zijn 254 stenen aanwezig van graad- en gordelbogen, waarbij ook een handvol sluitstenen. (afbeelding 7). Enkele daarvan roepen ook vraagtekens op over de oorspronkelijke situatie. Het meest frappant is een in het stuk H ingemetselde aanzetsteen voor een gordelboog vanuit een wandvlak. Als we de westwand gespiegeld denken aan de oostzijde, zoals op afbeelding 9, is voor zulke stenen geen plaats.

Deel G, de putkamer bij de zaal

Tot slot deze aanbouw. Eerder is al genoemd dat bij de bouw van geel middels vertandingen hierop geanticipeerd is. Deze ruimte heeft zich oorspronkelijk in de hoogte doorgezet tot bij de kapvoet van de hoofd vleugel. De put zal ouder zijn dan de aanbouw. De aanbouw is iets over de putgrens geplaatst. Als de put daarna in de mergelrots uitgehakt zou zijn, dan was de wand ter plaatse daarbij zeker beschadigd, hetgeen niet het geval is.

Afb. 10. Wederopgegraven restant van de oostmuur van de zaal door de RCE in augustus 2008 (foto auteur)

Noten

- ¹ J.G.N. Renaud, 'Over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg. Verantwoording van een tussenbalans', *Publications* 120(1984), 284-308. In het ABC en het pandsdossier van de RCE is van deze periode vrijwel niets over terug te vinden maar twee van de vijf dozen lijken momenteel te ontbreken.
- ² Deze tekeningen van hoge kwaliteit zijn steeds de basis geweest voor de daaropvolgende.
- ³ Tevens uitgewerkte veldtekeningen met potlood op calque, met maten, aantekeningen en enkele details.
- ⁴ Veel dank hiervoor aan de RCE Amersfoort in de persoon van Willem Derickx, Dirk J. de Vries voor de tekstrevisie en Gerard van Wezel voor het faciliteren en begeleiden.
- ⁵ De gebruikte benamingen zijn de in Valkenburg gangbare.
- ⁶ Zie hiervoor het Manuscript van Sprenger uit 1939. Aanwijzingen over de vermoedelijke herbouw bevinden zich in het Valkenburgse.
- ⁷ Bruin is relatief te plaatsen voor geel (XIVB). In het algemeen komt de mergelbouw op in de late 12de eeuw.
- ⁸ Een deel van een vertanding is thans nog zichtbaar, zie voor de andere neg.no.178990 in het ABC.
- ⁹ Bij deze put vond rond '80 archeologisch onderzoek plaats door de TU te Delft.
- ¹⁰ In het stadsarchief van Maastricht is een dispuut aanwezig over gebakken stenen uit 1526. Er bleken in dat jaar steenbakkers naar Maastricht gekomen te zijn, die men daar graag wilde houden. GAM, inv.50 folio 254 vso.
- ¹¹ Verwarrend zal toen ook het oudere gedachtengoed uit de 19de eeuw geweest zijn. Op de tekeningen uit 1889 zijn in de kapel aan de noordzijde (oostelijk deel) een halfronde en kwartronde kolom in de hoek weergegeven. De halfronde was een kwartrond en de kwart-ronde in de hoek heeft nooit bestaan.

Kasteelruïnes en reconstructies

Een analyse van de herbouw van Nederhemert¹

Charlotte van Emstede

‘Wetenschappelijk verantwoorde’ herbouw

Op 26 januari 2010 kregen de gemeenteraadsleden van het Limburgse Landgraaf uitleg over de herbouwplannen van kasteel Schaesberg. In het kader van de *Strategienota 2005-2015 Groeten uit Landgraaf* zal het kasteel, dat in 1965 bijna volledig afbrandde, “op een traditionele, ambachtelijke en weten-

schappelijk verantwoorde wijze” worden herbouwd.² Reconstructie van monumenten is een vraagstuk dat zowel onder theoretici als bij het grote publiek voor- en tegenstanders kent. Initiatieven tot de herbouw van bijvoorbeeld het Valkhof te Nijmegen of het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam doen veel stof opwaaien. Niet alleen bij deze, maar ook bij andere projecten wendt men zich tot de bouwhistorische of archeolo-

Afb. 1 Kasteel Schaesberg wacht op ‘wetenschappelijk verantwoorde’ herbouw (Landgraaf, maart 2010)

Afb. 2 De voorzijde van kasteel Nederhemert in 1966, nadat de traptoren was ingestort en daarmee een deel van de voorgevel en de ronde toren had meegenomen (foto R. Faber, in J.C. Bierens de Haan en W. Kramer, Kasteel Nederhemert: een eeuwenlang bestaan, Zwolle: Waanders 2005, 43)

gische wetenschap in de hoop dat deze de wens tot herbouw kracht kan bijzetten.

Een recent voorbeeld waarbij dit heeft gespeeld, is de herbouw van kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid, Gelderland. Dit kasteel, waarvan de kern nog uit de 14de eeuw stamt, brandde in 1945 geheel uit. Wat overbleef waren vergane resten waarin elk verband met de vroegere verschijning van het kasteel verloren leek. De vraag naar hoe en waarom dit beeld moest worden hersteld, kreeg in de op de brand volgende jaren verschillende antwoorden. Het was uiteindelijk een oordeel van kasteel- en monumentdeskundigen dat het voornemen tot herbouw van de eigenaar Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen (SVGK) ondersteunde en in 1991 de doorslag gaf om met reconstructie door te gaan. Of daarmee ook de wijze van herbouw wetenschappelijk verantwoord was, bleef tijdens de voorbereiding en uitvoering onverminderd een punt van discussie.

Van vervallen kasteel naar ruïne

De vroegste schriftelijke vermelding van kasteel Nederhemert is uit 1310.³ De woontoren die het toen nog was, werd tot in

1916 in veertien bouwfases uitgebreid tot een kasteel bestaande uit verschillende bouwvolumes, waaronder een zaalbouw uit de 14de eeuw, een keukentoren uit de 15de eeuw, een traptoren uit de 16de eeuw en een voorgebouw uit de 19de eeuw.⁴ De brand die op 12 januari 1945 in kasteel Nederhemert woedde, liet niet veel meer over van het gebouw dan de muren, de gevels en de kelders.

In de jaren volgend op de bevrijding was er tussen de eigenaar van Nederhemert, J.C. baron van Wassenaer, en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg geregeld contact over herstel van het kasteel. Daarbij bleek steeds dat de voor herbouw benodigde subsidiegelden niet konden worden verstrekt. Wel werd vanwege de monumentwaarde van de oudere gedeelten van het kasteel een bedrag beschikbaar gesteld voor behoud hiervan. De bijna ongeschonden, middeleeuwse kelders werden tegen inwateren behoed door het aanbrengen van een betonnen afdekking, instabiel muurwerk werd gestut en de ‘nieuwe’ voorgevel werd gesloopt omdat “... deze bouw-sels (...) het overige gedeelte [ontsieren]”.⁵

Schijnbaar was het voor de familie Van Wassenaer onmogelijk om in de consolidatie van het vervallen kasteel te blijven investeren, want in 1958 kwam het kasteel in bezit van de

afdeling Staatsbosbeheer van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening.⁶ De dreigende afbraak van Nederhemert, waarvan ook direct na de oorlog af en toe al sprake was, werd hiermee voorkomen. Dat het kasteel nu in rijkseigendom was, vormde echter nog geen garantie dat er geld vrij kon komen voor herstel.⁷ Er werd dan ook al snel gesproken over het in erfpacht geven van het terrein aan de SVGK.⁸ Al in 1960 had die stichting een idee over de toekomst van Nederhemert: er is “teveel belangwekkends van het kasteel overgebleven, dan dat het gebouw niet hersteld zou kunnen worden” en zij opteerde vanaf het moment van betrokkenheid bij het kasteel voor herstel “van de laatmiddeleeuwse of 16de-eeuwse toestand, waardoor een uitermate fraai en interessant object kan ontstaan, dat, gezien ook de fraaie landschappelijke situatie, van groot belang voor het toerisme zal kunnen zijn”.⁹

Toen Nederhemert begin jaren negentienzestig definitief in erfpacht naar de SVGK overging, werd al snel duidelijk dat het gebouw ook in zijn vervallen toestand waarde had. De waardering voor de ruïne was het resultaat van de groeiende kennis van de bouwhistorie van Nederhemert zelf en van andere kastelen. Vooral het onderzoek dat archeoloog en kastelendeskundige J.G.N. Renaud in 1960 had gedaan, had meer inzicht in de bouwhistorie en middeleeuwse toestand van het kasteel gegeven.¹⁰ Hierdoor was duidelijk geworden dat de ruïne veel meer oorspronkelijke gegevens bevatte dan in eerste instantie was aangenomen en dat kasteel Nederhemert één van de oudste middeleeuwse kastelen van Nederland was en daarom grote archeologische waarde bezat.¹¹

Met het voornemen van SVGK om het kasteel in de nabije toekomst te herstellen werd door de rijksdienst ingestemd en een subsidie werd in het vooruitzicht gesteld, maar restauratie bleef uit. De stichting had namelijk meer door oorlogsschade getroffen kastelen in haar bezit en zag zich genoodzaakt om aan de restauraties hiervan voorrang te geven. Nederhemert werd zo goed als mogelijk voor verder verval behoeft.¹² Dit voorkwam echter niet dat in 1966 de 16de-eeuwse binnenplaatsgevel instortte en daarbij een deel van de traptoren en ronde toren meenam. Een nooddak en andere benodigde constructieve maatregelen werden getroffen om de ruïne voorlopig te beschermen. In de jaren daarna werd restauratie een steeds minder reële optie, doordat meer oorspronkelijk bouw-materiaal door voortschrijdende aftakeling en vandalisme verloren ging. Van een vervallen kasteel, leek Nederhemert nu echt een ruïne te zijn geworden.

Bouwhistorische bevindingen aan de ruïne

Bouwhistorische belangstelling voor ruïnes, bijvoorbeeld in de vorm van oude gravures, is een bekend fenomeen. Het opmeten en vastleggen van een ruïne overtuigt al snel van zijn documentaire waarde.¹³ Ook in het geval van Nederhemert was het een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek dat de waardering voor de ruïne deed groeien en meteen de discussie over het behoud van het ruïneuze uiterlijk weer liet opbloeien. In 1985 publiceerde J. Kamphuis zijn ‘oriëntatie op de bouw-

Afb. 3 De huidige voorgevel draagt de sporen van het vroegere gebruik als achtergevel en binnenmuur. De hoofdingang is in de traptoren gesitueerd (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

geschiedenis’ van het kasteel. Deze monografie vormde de verslaglegging van het bouwhistorisch onderzoek dat Kamphuis in 1984 als afstudeeropdracht aan de afdeling Restauratie van de T.H. Delft had volbracht.

In dit boekwerk zijn alle tot dan toe ontdekte bouwhistorische gegevens verzameld en wordt op basis daarvan een zo goed mogelijk beeld van de bouwgeschiedenis van het kasteel geschetst. De auteur geeft aan dat vanwege het verkennend karakter van het bouwhistorisch onderzoek een slag om de arm moet worden gehouden wat betreft enkele hypothesen ten aanzien van de bouwgeschiedenis van het kasteel. Alleen een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek zou hierover uitsluitsel kunnen geven. Dat neemt echter niet weg dat de sporen die werden aangetroffen en konden worden geïnterpreteerd, “soms bijna sensationele” informatie bevatten.

In de publicatie wordt uitvoerig verslag gedaan van vondsten in en aan de gedolven onderzoekspuiten en de hypothesen die aanleiding hebben gegeven tot de betreffende uitgravingen. Hoewel niet alle aannames op basis van de blootgelegde sporen konden worden bevestigd, stelden zij Kamphuis toch in staat om een gefundeerde – zij het nog ‘hypothetische’ – plattegrondontwikkeling te presenteren van het kasteel in vijftien fasen.

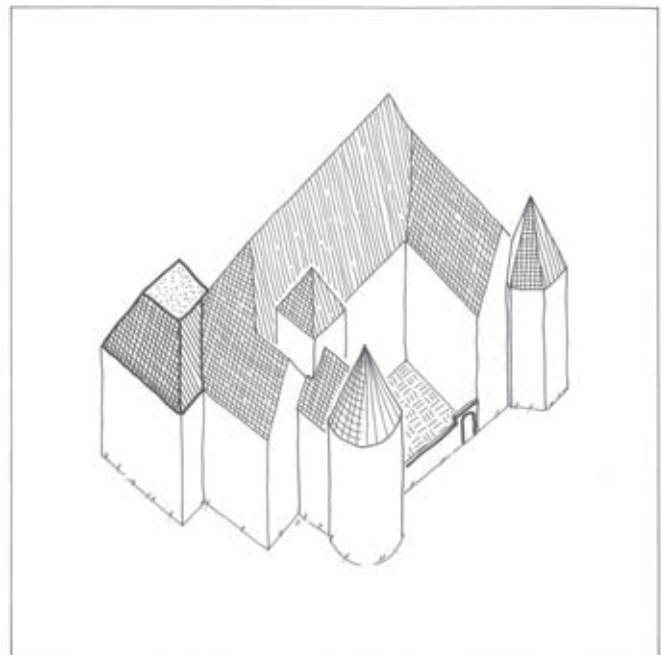

Afb. 4 De muren van de woontoren worden op de verschillende verdiepingen getekend door vele bouwsporen zoals die van de toegang tot een waterput, diverse gevelopeningen en kaarsnissen (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

In het onderzoek formuleert Kamphuis acht onzekere aspecten die extra aandacht verdienen. Enerzijds zijn dat onzekerheden over de functie of totstandkoming van enkele delen van het kasteel. Zo kon niet met zekerheid worden vastgesteld of de woontoren in oorsprong ook die functie had en of de variaties in de lagenmaten van het metselwerk bewust tijdens de bouw ervan waren aangebracht om de scheefstand ten gevolge van een slechte fundering optisch te corrigeren. Ook de oorspronkelijke opzet van de zuidvleugel, de datering van de keukentoren en de vorm en ouderdom van de traptoren blijven in het rapport vooralsnog een raadsel.

Hoewel zulke twijfels wellicht wel gedurende een restauratie kunnen worden opgehelderd, zullen de hieruit voortkomende nieuwe feiten bij herbouw vanuit de bestaande toestand geen wezenlijke rol spelen. Anders is het met vraagstukken die bij herbouwplannen niet alleen een antwoord kunnen, maar zelfs moeten krijgen, omdat ze raken aan constructieve of ruimtelijke aspecten van het gebouw. In het kader van dit artikel zijn juist deze onderdelen van de bouwgeschiedenis die niet berusten op 'bewezen feiten', maar op veronderstellingen het meest interessant. Deze belasten namelijk niet alleen de

Bouwfase II

Afb. 5 Op basis van zijn bouwhistorisch onderzoek kon J. Kamphuis een reconstructie maken van de situatie van kasteel Nederhemert rond 1781, die de basis vormde voor de herbouw, met uitzondering van de zeshoekige toren, het daaraan verbonden bouwdeel en de 'tuinmuur' (J. Kamphuis, Kasteel Nederhemert : Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis. Delft 1985, 303)

bouwhistoricus, maar vooral de architect met de taak om op basis van interpretatie van die voorlopige onderzoeksgegevens tot een bouwkundige oplossing te komen.

In het geval van kasteel Nederhemert zijn dit een drietal vraagstukken. De manier waarop in de woontoren een derde muurtrap aansloot op de zolderverdieping, was door latere veranderingen niet meer traceerbaar. Een mogelijke reconstructie van dit onderdeel van de toren kan dan ook alleen op basis van enkele aannames worden gedaan.

De ronde toren kon niet precies worden gedateerd, omdat dit deel door de brand en het daarna voortschrijdende verval ernstig was aangetast. Toch kon Kamphuis op basis van de aangetroffen bouwsporen stellen dat de tweede verdieping in ieder geval van latere datum moest zijn dan de overige lagen van de toren. Een belangrijk argument is het verschil tussen de constructies van de balklagen op de eerste en tweede verdieping. Getuige de in het metselwerk van de ronde toren nog aanwezige gaten voor de balkopleggingen had de zoldering van de eerste verdieping een forse middenbalk met aan weerszijden daarvan acht ribben van kleiner formaat. De tweede verdieping werd 'slechts' bekroond door drie evenwijdige balken.

Het derde probleem wordt gevormd door de keur aan bouwsporen in de oorspronkelijke achtergevel. Deze gevel was in het midden van de 14de eeuw een van de gevels aan

een binnenplaats geworden en werd in de 15de eeuw, toen de hoofdingang naar de westzijde van het kasteel werd verplaatst, gepromoveerd tot voorgevel. Aan het begin van de 19de eeuw werd de binnenplaats bebouwd en de voorgevel werd nu een binnenmuur. Deze situatie bleef voortbestaan, totdat kort na de brand de 19de-eeuwse bebouwing wegens instortingsgevaar werd gesloopt. De oorspronkelijke achtergevel kwam hierbij weer vrij te liggen, maar droeg inmiddels ook de sporen van het gebruik als voorgevel en binnenmuur.

Deskundigen adviseren, de stichting beslist

In 1985 schrijft Renaud, dan emeritus-hoogleraar Kastelenkunde, in de begeleidende tekst van het bouwhistorisch rapport dat “we (...) er nog niet aan toe [zijn] om Nederhemert (...) in schoonheid te laten sterven”.¹⁴ De jonge bouwhistoricus Kamphuis sluit zich bij dit standpunt aan en spreekt in de inleiding de hoop uit “dat deze publicatie ertoe zal bijdragen, dat de waardering voor de ‘steenklomp’ te Nederhemert-Zuid zich in positieve zin zal wijzigen, opdat dit unieke monument binnen afzienbare tijd de restauratie (of consolidatie) krijgt die het verdient”.¹⁵ Maar voordat in 1993 een beslissing over de toekomst van kasteel Nederhemert werd genomen, moest eerst een andere vraag worden beantwoord: was Nederhemert eigenlijk wel een ruïne?

Hoewel het bouwhistorisch onderzoek tot in detail de ontwikkeling van het kasteel beschrijft, wordt duidelijk dat het juist als *ruïne* een belangrijke waarde vertegenwoordigt als drager van belangrijke bouwsporen en verzameling van authentiek, middeleeuws metselwerk. Tot dezelfde conclusie kwamen verschillende experts op het gebied van kastelenkunde en monumentenzorg, die in 1991 op uitnodiging van de SVGK bij elkaar kwamen om te spreken over de toekomst van Nederhemert. Aan deze vergadering namen deel de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg L.L.M. van Nispen tot Sevenaer, emeritus-hoogleraar Kastelenkunde J.G.N. Renaud, diens opvolger bijzonder hoogleraar Kastelenkunde H.L. Janssen, ‘nestor’ van de bouwhistorische wetenschap en emeritus-hoogleraar Restauratie C.L. Temminck Groll en J. Kamphuis, die inmiddels zelfstandig bouwhistoricus was en onder andere in opdracht van de Rijksgebouwendienst onderzoeken uitvoerde. Vanuit de SVGK namen oud-directeur D.J.G. Buurman, zittend directeur C.C.G. Quarles van Ufford, voorzitter N. Heyligenberg en bouwkundige medewerker W. Kelderman deel. Burgemeester H.G. de Kort van de gemeente Kerkwijk, waar het plaatsje Nederhemert-Zuid toebehoorde, vertegenwoordigde de gemeentelijke overheid.¹⁶

Het gezelschap kreeg van de SVGK enkele kernvragen voorgelegd die moesten leiden tot een te volgen instandhoudingsfilosofie voor Nederhemert. De eerste gespreksronde ging in op de vraag of de ruïne moest worden behouden of opgegeven. Het leverde de onder de deskundigen algemeen gedragen mening op dat consolidatie van de ruïne in ieder geval noodzakelijk was en dat de leesbaarheid ervan voor de bezoeker moest worden vergroot.¹⁷ Van de kant van de SVGK werd hier echter niet op alle punten mee ingestemd. De aanwezigen

werden eraan herinnerd dat de RDMZ voor overdracht van Nederhemert aan de SVGK had geijverd met de nadrukkelijke bedoeling dat het gebouw zou worden gerestaureerd. Conso-lideren zou alleen geld vragen, terwijl restaureren tot een functioneel gebouw nog inkomsten zou genereren. Bovendien, voor instandhouding van de ruïne was tenminste her-plaatsing van de daken nodig en daarna behoefde het toch “nog slechts vloeren, ramen en deuren om het functioneel te maken”¹⁸

De tweede gespreksronde richtte zich op instandhouding van Nederhemert door middel van een mogelijke vorm van herbouw van het kasteel. Hiervoor had de SVGK al enkele opties voorbereid waarop de aanwezigen werd gevraagd te reageren. De vier mogelijkheden waren restauratie naar de 16de-eeuwse situatie, of naar de toestand van circa 1781, 1814 of 1868 waarbij ook de “modernisering [van de] voorgevel” zou worden teruggebracht. Om te beginnen herinnerde de oud-directeur van de kastelenstichting de aanwezigen wederom aan in het verleden gemaakte afspraken en plannen. Hij benadrukte dat het niet doorgaan daarvan niet de schuld van de stichting was geweest en dat nu herbouw naar de situatie rond 1781 de beste oplossing zou zijn. De deskundigen wilden dit voorstel, als het inderdaad de beoogde restauratieopgave zou worden, vooral praktisch benaderen. Zij pleitten ervoor om dan een bestemming te zoeken die zou aansluiten bij de historische waarde, visuele kwaliteit en technische mogelijkheden van de ruïne. Hierbij was het dan van groot belang dat het behoud en de zichtbaarheid van de middeleeuwse architectuur en ‘authentieke gegevens’ leidinggevend zou zijn voor planvorming. Buurman wilde in deze vorm van ruïne-zorg niet meegaan, want “Nederhemert is in feite geen ruïne, maar een uitgebrand huis”.¹⁹ En met dit argument verwoordde de oud-directeur van de stichting de bij de SVGK levende sentimenten dat Nederhemert als ruïne geen waarde vertegenwoordigde, in cultuurhistorische noch economische zin. Als er dan toch gekozen moest worden, stelden de deskundigen dat herstel naar de toestand rond 1781 inderdaad de beste optie was. En dit werd dan ook, samen met de mogelijkheid tot consolidatie van de ruïne, als conclusie van de bijeenkomst genoteerd. Restauratie zou echter zonder herbouw van de in 1781 aanwezige westvleugel gebeuren, omdat dit deel als gevolg van de brand en het voortschrijdende verval volledig was verdwenen.²⁰

Architectonische plannen voor het kasteel

Nadat ook het dagelijks bestuur van de stichting had ingestemd met herbouw van het kasteel naar de situatie van rond 1781, werd in 1993 restauratiearchitect W. Kramer gevraagd om een restauratieplan op te stellen.²¹ Kramer was toen ongeveer vijftien jaar zelfstandig architect, had verschillende monumenten gerestaureerd, waaronder de Waag en de Munttoren te Amsterdam, het Tolhuis in Gorinchem en de Sint Elisabethskerk te Grave, en was daarnaast medeoprichter van onder andere de Monumentenwacht en het Nationaal Restauratie Centrum. Bij het aanvaarden van de opdracht was Kra-

mer zich er van bewust dat het “geen eenvoudige opgave zal zijn. De lange geschiedenis van en de bouwkundige toestand waarin het kasteel zich bevindt zijn daar de voornaamste redenen van”.²² Voordat de architect met het maken van een restauratieplan begon, werd hij door de SVGK op de hoogte gebracht van de conclusies van het deskundigenberaad in 1991 en het besluit om de situatie van circa 1781 als uitgangspunt voor de restauratie te nemen.²³

In die tijd was Nederhemert in het Monumentenregister omschreven als een “... kasteel, uitgebrand tengevolge van de oorlogshandelingen in 1944-’45”.²⁴ De in 1992 uitgevoerde inventarisatie van de ruïne stelde dat voor het gebouw “... restauratie nog zeer wel mogelijk is” en dat het om “een uniek gebouw met vele mogelijkheden handelt”.²⁵ Naast de noodzaak tot consolidatie en restauratie van nog aanwezige elementen bood Nederhemert ‘mogelijkheden’ op de punten waar geen oorspronkelijk materiaal meer aanwezig was of waar de bouwhistorische verkenning een antwoord schuldig was gebleven. Het was aan Kramer om in zijn ontwerp de visie op de bouwhistorische ontwikkeling van het kasteel te verenigen met de wensen van de eigenaar en de bouwkundige maatregelen die nodig waren om instandhouding van het gebouw zeker te stellen. Naast het chronologische ijkpunt van 1781 werd als uitgangspunt geformuleerd dat de “aanwezige oorspronkelijke bouwkundige waarden” werden gerespecteerd en dat “wat bouwkundig gezien aanvaardbaar was, ... ongestoord [bleef]”.²⁶

Voor het aanvullen van verdwenen bouwmaterialen koos de architect voor het exterieur voor reconstructie naar historisch voorbeeld van de zeshoekige toren, de ontbrekende gevels, ramen en daken. In het interieur werden vloer- en dakconstructies eveneens naar oorspronkelijk ontwerp gemaakt, terwijl verdwenen muurdelen ter plaatse van de muurtrappen in de woontoren werden aangevuld in hedendaagse vormgeving. De bouwhistorische vraagstukken die een architectonische oplossing moesten krijgen, betroffen de aansluiting van de derde muurtrap in de woontoren, de vloerconstructies in de ronde toren en de behandeling van de oorspronkelijke achtergevel. De bestaande situatie van de muurtrap werd onveranderd gelaten en in de woontoren werd tussen de eerste verdieping en de kapverdieping een in sobere vormgeving uitgevoerde wenteltrap geplaatst. De bouwkundige toestand van de woontoren stelde de architect voor een groter probleem. De scheuren in het metselwerk konden weliswaar worden hersteld, maar dit was niet genoeg om de toren te stabiliseren. Bovendien vermoedde de architect dat de afmetingen van de oorspronkelijke balklagen de constructieve problemen niet konden verhelpen. Daarom werd gekozen voor het aanbrengen van zwaarder gedimensioneerde balklagen in een andere samenstelling dan in de toestand van 1781. De westzijde van het kasteel was al sinds de 15de eeuw de plaats waar zich de hoofdtoegang tot het kasteel bevond. Rond 1781 bevond de ingang tot het gebouw zich in de traptoren. Bij de reconstructie werd er voor gekozen om deze situatie te herstellen. De oorspronkelijke achtergevel zou getuige een prent uit de tweede helft van de 18de eeuw drie kruisramen hebben gehad.

De na de brand vrijgekomen gevel vertoonde echter ook sporen van latere gevelopeningen. Omdat Kramer ook deze “aanwezige oorspronkelijke bouwkundige waarden” wilde respecteren, koos hij ervoor om door het gebruik van verschillende raamtypen de bouwhistorie van deze gevel in beeld te brengen.

Waarden versus restauratieopvatting

In 1994 werd het restauratieplan bij de gemeente Kerkwijk ingediend. De gemeentelijke monumentencommissie en het college van B & W konden zich met de plannen verenigen en benadrukten dat “een sober en doelmatig herstel en behoud van de bouwmassa” de aanwezige bouwhistorische en ecologische waarden respecteerde en dat bij de zoektocht naar een passend gebruik rekening zou worden gehouden “met het feit dat Nederhemert-Zuid een bijzonder gevoelig gebied is, wat tevens is aangemerkt als een beschermd dorpsgezicht”.²⁷ De Rijksdienst uitte slechts bezwaar tegen enkele onderdelen van het plan en adviseerde onder andere om van de herbouw van de in 1948 gesloopte zeshoekige toren af te zien. Vanuit bouwkundig oogpunt was er geen commentaar en voor de overige onderdelen van het plan werden de historische waarden volgens de rijksdienst “in voldoende mate gerespecteerd”.²⁸ Echter, subsidie bleef vooralsnog achterwege en met de uitvoering kon pas zes jaar later, na de toekenning van een ‘Kanjersubsidie’, worden gestart. Gedurende die zes jaar, en ook tijdens de uitvoering, bleken enkele onderdelen van het eerste restauratieplan ter discussie te staan.

Kort na het officiële advies van de rijksdienst bespreekt bouwhistoricus T. Hermans van de afdeling Instandhoudingstechnologie de plannen met Kramer.²⁹ In de ogen van Hermans hechtte de architect weliswaar veel waarde aan de bouwhistorie van het kasteel, maar vertoonde het plan toch enkele inconsistente keuzes. Ondanks het advies van de rijksdienst was er namelijk nog steeds sprake van de herbouw van de verdwenen zeshoekige toren. De raamindelingen bleken niet altijd met de datering circa 1781 te kloppen. Het gebruik van de oorspronkelijke achtergevel als voorgevel strookte wel met de situatie 1781, maar het 19de-eeuwse uiterlijk van de nieuwe ramen in openingen daterend uit het gebruik als binnenmuur sloot hier niet op aan. Kramer verdedigde zijn keuzes door te stellen dat hij “een evenwichtig bouwvolume” had willen creëren “met een duidelijk onderscheid, door middel van raamindeling,” tussen de verschillende bouwdeelen. Hermans kon niet met deze bouwhistorische benadering van het kasteel instemmen, maar concludeerde dat verdere discussie niet tot consensus zou leiden, want “het gaat immers om een restauratie-opvatting en die kan per architect verschillen”.³⁰

Bij de toetsing van het uiteindelijke plan ging de gemeente deels mee in het officiële advies van de rijksdienst. Vergunning voor de restauratie van het kasteel werd verleend met uitzondering van de herbouw van de zeshoekige toren. De in de plannen voorgestelde, en door de rijksdienst bekritiseerde, uitvoering van de ramen in de gevels kon echter wat betreft de gemeente ongewijzigd blijven, omdat “dit een architecto-

Afb. 6 Kasteel Nederhemert in herbouwde situatie (Nederhemert-Zuid, april 2008)

nische keuze is die naar de mening van hun college gerespecteerd dient te worden”.³¹

De herbouw van kasteel Nederhemert maakt duidelijk dat de scheidslijn tussen ‘wetenschappelijk verantwoorde herbouw’ en architectonische vrijheid een diffuse is. Het is daarom interessant om de binnen de Nederlandse monumentenzorg hierover geldende denkbeelden eens nader te beschouwen. Welke strategieën kunnen of worden bij vergelijkbare voorbeelden van ruïne­zorg en kastelenherbouw gevolgd? Op die manier kan de herbouw van Nederhemert in een breder perspectief worden geplaatst.

Waarden gaan verloren, waarden worden gewonnen

Sinds men kan spreken van monumenten, vormt de strijd tegen de vergankelijkheid een wezenlijk onderdeel van de zorg om deze gebouwen met bijzondere status. In het geval van monumentenzorg kan het klassieke Vitruviaanse architectuurtheoretisch model van *firmitas*, *utilitas* en *venustas* dan ook worden uitgebreid met *vanitas*.³² Of dit een begerenswaardige eigenschap van een monument is of een die men

moet bestrijden, vormt vaak een centraal discussiepunt in de monumentenzorg.

Eén van de gevallen waar deze discussie vooral speelt, is bij de instandhouding van ruïnes. Ruïnes kunnen in vele vormen worden aangetroffen: van een als zodanig bewust ontworpen folly in een parkaanleg tot aan een bijna onherkenbaar en onwaarneembaar restant bouwmateriaal in het landschap.³³ De keuze hoe een ruïne in stand wordt gehouden hangt samen met de waarde die aan het object wordt toegekend. In de monumentenzorg en de archeologie vertegenwoordigt een dergelijk object meer waarden dan dat het slechts een overblijfsel van een oud bouwwerk is. Ruïnes worden niet alleen vanwege hun ouderdom, materiële authenticiteit of archeologische waarde in stand gehouden, maar ook om hun geschiedkundige of bouwhistorische waarde. Daarnaast zijn immateriële aspecten als beeldbepalende, beeld- en beleevingswaarde van invloed op de keuze of het bouwwerk in zijn vervallen vorm zal worden geconsolideerd of juist zal worden hersteld naar een voormalige, ongeschonden verschijningsvorm.³⁴ Binnen de natuurzorg heeft een ruïne natuur- en ecologische waarden. Diverse, soms zeldzame, plantensoorten gedijen goed op ruïnes en verschillende kleine diersoorten, zoals

Afb. 7 Ter plaatse van de muurtrappen heeft de architect ervoor gekozen om het vervallen uiterlijk van de binnenmuren te behouden en het muurvlak in hedendaagse vormgeving en materialisering aan te vullen (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

vleermuizen, vinden in ruïnes een ideale behuizing.

De romantische notie dat het zichtbaar houden van verval ons herinnert aan vergankelijkheid, is in de Nederlandse monumentenzorg nooit een sterk argument voor behoud van het vervallen uiterlijk van een monument geweest.³⁵ Nog los van de technische problematiek die speelt bij het behoud van een ruïneuze verschijning, zou tegenwoordig de *vanitas* symboliek mensen niet meer aanspreken. De keuze om ruïnes vanwege hun symbolische betekenis of cultuurhistorische waarde te behouden, zoals in het verleden bij die van de kastelen Brederode, Teylingen en Valkenburg is gebeurd, wordt nu nog maar zelden gemaakt. In Nederland zijn huidige discussies rondom ruïnes dan ook vaak vakmatig van aard en gaan zij over het al dan niet reconstrueren van het gebouw.³⁶ Het debat rondom een ruïne wordt daardoor een zoektocht naar een manier waarop de verschillende erfgoed- en natuurwaarden die het gebouw in zijn vervallen staat heeft kunnen worden behouden in het gebouw in herstelde vorm. Dit is niet slechts een theoretische vingeroefening van erfgoed experts, maar een discussie die in de dagelijkse praktijk van monumentenzorg wordt gevoerd, waarin zowel geschiedkundige en bouw-

kundige interpretaties van het object als publieke en private belangen onderling moeten worden afgewogen.

Wat is een ruïne?

Het beschermen als monument van een ruïne en het in stand houden van de materiële en immateriële kwaliteiten waarom het als zodanig wordt aangewezen, verschillen niet wezenlijk van de manier waarop dit bij gave monumenten gebeurt. In het register van beschermde monumenten genieten ruïnes geen status aparte en vraagstukken over bijvoorbeeld authenticiteit, reversibiliteit en terughoudendheid van ingrepen spelen evengoed bij het behoud van nog ongeschonden gebouwen als bij ruïnes een rol.³⁷ Maar bij ruïnes is het evenwicht tussen fysiek en visueel behoud en verval juist zo breekbaar, waardoor de opgave tot behoud in vergelijking met andere monumenten vaak scherper moet worden geformuleerd.³⁸ Dit nuanceverschil in de benadering roept de vraag op wanneer er kan worden gesproken van een ruïne en wanneer van een afgedankt en verwaarloosd gebouw.

Doorgaans wordt met de term ruïne een restant van een vervallen gebouw of een bouwval aangeduid. In de architectuur en monumentenzorg kent de term 'ruïne' een bredere, meer genuanceerde definitie die in publicaties over dit onderwerp echter zelden wordt gegeven, maar die wel kan worden gedis tilleerd uit de verschillende omschrijvingen waarmee een ruïne wordt gedeut.

Een belangrijk aspect blijkt de oorzaak van de ruïnering. In de eerste plaats kan een gebouw om wat voor reden dan ook zijn functie hebben verloren, met als gevolg leegstand, het uitblijven van bouwkundig onderhoud en uiteindelijk verval. In de tweede plaats kan een verwoesting door bijvoorbeeld brand of moedwillige vernieling tezamen met het uitblijven van herstel van die schade de oorzaak zijn van het onbruikbaar worden en vervolgens aftakelen van een gebouw. De behoefte om dit verval een halt toe te roepen of zelfs te doen keren, hangt samen met de tijdspanne tussen het heden en het begin van het verval. Is de aanleiding voor de aftakeling nog kort geleden en aan het object af te lezen, dan spreekt men eerder van een vervallen gebouw waarvan herstel of herbouw nog mogelijk is.³⁹ Heeft de intrede van het verval langer geleden plaatsgevonden en is dit niet direct aan het object af te zien, dan wordt er ook wel gesproken van een 'historische ruïne'.⁴⁰ Belangrijk hierbij is dat bij een 'historische ruïne' een *point-of-no-return* toestand is bereikt, waarbij er geen uitzicht meer is op herstel en het verlies van het gebouw als zodanig is geaccepteerd, maar zonder dat dit leidt tot sloop of verwijdering van de restanten.⁴¹ Hieruit vloeien andere belangrijke aspecten voor de definitie van een ruïne voort. Als een gebouw namelijk zijn dak en delen van de gevel mist, is er niet alleen sprake van een constructieve en visuele desintegratie die de ruimtelijke of architectonische beleving van het aanvankelijke bouwvolume belemmert.⁴² Juist de hiermee gepaard gaande vrije toegang voor mens, dier en vooral de overwinning van de natuur op de cultuur blijken van belang te zijn. Bij 'historische ruïnes' wordt geaccepteerd dat flora,

Afb. 8 Sommige van de verbrande traptreden zijn als herinnering aan de fatale brand behouden (Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid, april 2008)

fauna, weersinvloeden en natuurlijke verwerking er in zekere mate vrij spel hebben, terwijl bij ‘hedendaagse ruïnes’ de menselijke factor nog sterk herkenbaar en van invloed is.⁴³

Samenvattend kan worden gezegd dat we spreken van een ‘historische ruïne’ in het geval van een of meerdere bovengrondse restanten van een gebouw die authentiek materiaal bevatten waaraan echter de directe aanleiding voor het verval niet in één oogopslag kan worden afgelezen, die geen gelegenheid meer geven voor een volwaardige ruimtelijke of architectonische beleving van het gebouw, temeer ook omdat de natuurkrachten de overhand hebben gekregen boven de menselijke factor, en waarbij tevens sprake is van acceptatie en de wens tot behoud van de restanten als zodanig.

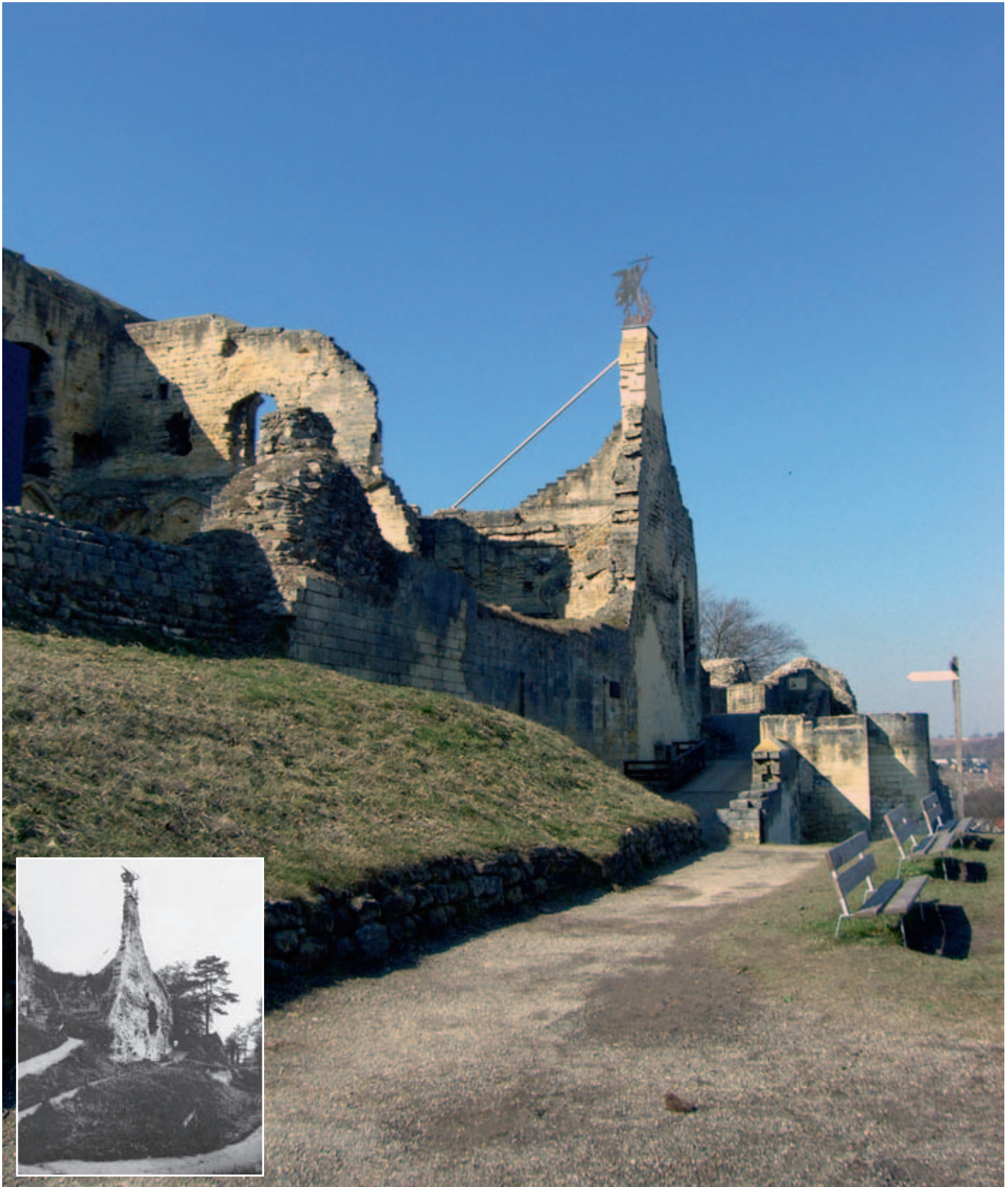
De uitdaging van het verduurzamen van ruïnes en hun waarden

Ruïnes belichamen de beperkte houdbaarheid van gebouwen, terwijl zij tegelijkertijd juist bestaansrecht ontleen aan het feit dat zij zichtbaar al lange tijd hebben overleefd. Zo tijdelijk als een architectonische vorm kan zijn, zo duurzaam kan een ruïne blijken te zijn, en niet in de laatste plaats vanwege de menselijke, zorgvuldige inspanning om de ruïne voor verder verval te behoeden. Ruïnes krijgen hierdoor een zekere eeuwigheidswaarde toegedicht, die de status van de ruïne als een belangrijk monument vergroot.⁴⁴ Van een architectonische prestatie die de eigenschappen *firmitas*, *utilitas* en *venustas* combineert, is het verworden tot een object waarbij hoofdrollen zijn weggelegd voor *venustas*, *vanitas* en *permanentia*. Alois Riegl vat deze drie aspecten samen in het begrip *Alteswert* waarbij de schoonheid van een bouwwerk schuilt in het voor alle toeschouwers geldende directe besef dat het om een waarachtig historisch, oud gebouw gaat waar de natuurkrachten hun inwerking op hebben gehad.⁴⁵ Het ‘verduurzamen’ van ruïnes gaat veelal om de uitdaging om onder andere deze

ervaring te behouden. Maar naast het behoud van de *Alteswert*, dus ook wel aan te duiden met de schoonheid of beleevingswaarde, zijn er ook andere waarden die aan ruïnes worden toegekend en die een rol spelen bij afwegingen omtrent de instandhouding ervan. Zoals al eerder genoemd, zijn dit de historische, bouwhistorische, beeld-, beeldbepalende, natuur- en ecologische waarde. Van deze waarden gaat de bouwhistorische over de materialiteit van de ruïne zelf, terwijl de overige waarden iets vertellen over de betekenis van het oorspronkelijke gebouw of van de ruïne in de artistieke en geschiedkundige context en in de fysieke en natuurlijke omgeving. Evenals bij andere monumenten zijn van de waarden die aan een ruïne worden toegekend doorgaans de beleevings-, beeld- en beeldbepalende waarde voor elke toeschouwer ervaarbaar. De diverse historische en natuurwaarden zijn echter wetenschappelijk van aard en onderzoek speelt een belangrijke rol bij het duiden en verduidelijken van die waarden. Juist in het verhelderen van het belang van de ruïne, is communicatie tussen expert en leek van groot belang. Immers, daar waar de constructieve en visuele integriteit van een gebouw niet meer bestaat en de natuur de overhand heeft gekregen over de materie, wordt het ‘lezen’ van het object voor niet-deskundigen nog moeilijker dan bij intacte monumenten al het geval is.

De leesbaarheid van een ruïne wordt op twee manieren gewaardeerd. Enerzijds dient de ruïne als bron om haar historie te begrijpen. In de bouwhistorie krijgt een ruïne, zeker als deze nog grote hoeveelheden oorspronkelijk materiaal en bouwsporen bevat, dan ook vaak bron- of documentaire waarde toegedicht. Anderzijds kan een ruïne dienen als aanknopingspunt om over de historie van het gebouw te communiceren of om deze weer beleefbaar te maken. In de monumentenzorg en archeologie, in het bijzonder binnen de discipline van kastelenkunde, wordt ruïnes dan ook vaak een educatieve waarde toegekend. Zeker op sommige archeologische vindplaatsen leidt dit steeds vaker tot gedeeltelijke reconstructie van bouwvolumes, al dan niet in virtuele vorm. In dit laatste geval lijken enkele zaken door elkaar te lopen. De *beleving* van een ruïne wordt afgezet tegen de voor velen moeilijke *leesbaarheid* van het object. Om de leesbaarheid van de ruïne te vergroten wordt dan vaak gegrepen naar het wederom (deels) beleefbaar maken van het oorspronkelijke gebouw. Hierdoor kan voor de leek de beleving van de ruïne *an sich* echter teniet worden gedaan en voor de deskundige de leesbaarheid van het bronmateriaal.

Het dilemma van leesbaarheid versus beleefbaarheid voor verschillende partijen, is een spagaat waarin monumentenzorg en archeologie zich in het geval van ruïne zorg bevinden. De tweestrijd tussen behoud van cultuur en laten gedijen van de natuur is een vraagstuk waarin bovendien natuurzorg zich mengt. Te midden van deze belangen zijn er verschillende opties mogelijk, waarbij soms het ene en dan weer een ander belang prioriteit krijgt. Bij het ongemoeid laten van een ruïne leggen de materiaalgebonden waarden het dikwijls af tegen de natuurwaarden en is er geen sprake meer van het verduurzamen van de ruïne en haar waarden. Bij het handhaven van

Afb. 9 Kasteel Valkenburg werd op 10 december 1672 verwoest en wordt sinds 1924 als een 'historische ruïne' beheerd door Stichting Kasteel van Valkenburg (Valkenburg a/d Geul, maart 2010). Inzet. Vóór recente consolidatie ca.1950 RCE (voor 1975)

Afb. 10 Een detail van de consolidatie van de ruïne van Valkenburg waaraan thans de laatste hand wordt gelegd (Valkenburg a/d Geul, maart 2010)

de restanten van het gebouw, prevaleren de materiaalgebonden waarden juist, terwijl bij het restaureren en deels of geheel reconstrueren van ruïnes bovendien een groot belang wordt gehecht aan immateriële waarden als beleving en beeld. In deze gevallen is het de uitdaging om een manier te vinden waarop de duurzaamheid van de ruïne kan worden vergroot, zonder dat de materiële basis voor betekenissen zoals bouw-historische waarde, bronwaarde en belevingswaarde schade worden berokkend.⁴⁶

Reconstructie van kasteelruïnes

Gebouwen moeten robuust zijn, willen ze eeuwen later nog in ruïneuze vorm overeind blijven. Het is dan ook niet vreemd dat ruïnes zich vooral beperken tot overblijfselen van ooit solide, vaak in natuursteen of steenachtig materiaal opgetrokken gebouwen als verdedigingswerken, kerken, kapellen en kastelen.⁴⁷ De in de jaren negentienzestig en -zeventig opgekomen tendens om ruïnes 'leesbaarder' te maken door deze dan te ontdoen van sporen van natuur en weersinvloeden, dan

wel door het architectuurbeeld deels of geheel te reconstrueren, houdt vermoedelijk verband met de ontwikkelingen in de archeologische wetenschap.⁴⁸ In Nederland zijn vooral de archeologische en bouwhistorische onderzoeken van kasteelkundigen J.G.N. Renaud en van H.L. Janssen van grote invloed geweest op de kennis over kastelen. De wetenschap over hoe een kasteel er uit zou kunnen hebben gezien, voedde bij architecten en monumentenzorgers vaak de wens om het kasteel in kwestie te herbouwen.⁴⁹

De omgang met de verschillende theoretische grondslagen die gedurende de institutionalisering van monumentenzorg de revue hebben gepasseerd, was voor ruïnes niet anders dan voor intacte monumenten.⁵⁰ Ondanks de recente theoretische ontwikkelingen op het gebied van erfgoedzorg, die pleiten voor een holistische benadering van het behoud van de verschillende materiële en immateriële waarden van monumenten, zijn het tegenwoordig toch steeds vaker pragmatische redenen die tot een reconstructie van een beschermde ruïne leiden.⁵¹ Als na onderzoek eenmaal wordt beslist dat een ruïne moet worden hersteld, dan zijn het de hieraan verbonden

Afb. 11 Kasteel Ammersoyen, een voorbeeld van kasteelreconstructie uit 1974 (Ammerzoden, april 2008)

hoge kosten die mede leiden tot het besluit om het gebouw volledig te reconstrueren. Alleen als compleet gebouw zou de ruïne de ‘maatschappelijke bestemming’ kunnen krijgen die genoeg geld genereert om het behoud van de historische bouwfragmenten zeker te stellen. Vooral bij kastelen en burchten, van oudsher bouwwerken met een indrukwekkende maatschappelijke betekenis, gaat steeds vaker de roep op om de gebouwen te herstellen. De wetenschappelijke en immateriële waarden van de ruïne worden dan afgezet tegen een economisch belang. Tegenover het onderhoud van de ruïne zouden geen significante inkomsten staan en het weer als gebouw bruikbaar maken van het object zou kunnen voorzien in de benodigde gelden om de ruïne rendabel te maken.

Bij herstel van de architectonische massa van historische bouwfragmenten worden begroeiing en verwerking doorgaans niet de vrije loop gelaten, maar verwijderd. Hierdoor verdwijnt de romantische dimensie van de ruïne. Dit is ook het geval wanneer aanvullend herstel plaatsvindt waarbij muur-

werk wordt opgemetseld en verweerde delen worden aangevuld.⁵² Een manier om dan een romantisch aspect aan een hersteld kasteel of een ruïne te geven, is door het te verbinden met een tot de verbeelding sprekende historische figuur of gebeurtenis. Zo is het bouwwerk niet ‘slechts’ een pittoreske attractie, een wetenschappelijk interessant object of een maatschappelijk nuttig gebouw, maar wordt het een *lieu de mémoire*.⁵³

Kasteelreconstructies in historisch perspectief

Zoals hierboven al geschreven, speelt bij het behoud van een ruïne mee dat er sprake is van acceptatie en de wens tot behoud van de restanten als zodanig. Dit is dikwijls niet het geval als oorlogshandelingen of een brand de oorzaak van de ruïnevorming zijn. Voor veel van de kasteelruïnes die in de afgelopen zeventig jaar zijn gereconstrueerd was één of beide van deze vormen van beschadiging de aanleiding tot verval en

uiteindelijk de reden dat het gebouw niet als een ruïne werd beschouwd, maar als een vervallen gebouw dat door restauratie nog van de ondergang kon worden gered.

Wanneer gebouwen worden gereconstrueerd, dan komen onvermijdelijk de theoretische grondslagen van de monumentenzorg om de hoek kijken.⁵⁴ Voor de oorlog waren de in 1917 door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond uitgebrachte *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* richtinggevend voor de omgang met monumenten. Deze boden voldoende ruimte voor reconstructie.⁵⁵ Echter wel op een historisch correcte manier.⁵⁶ Een architect wiens kasteelreconstructies in goede aarde vielen bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg was Hendrik A. van Heeswijk.⁵⁷ Van zijn hand zijn onder andere de reconstructies van de kastelen te Doornenburg, 's-Heerenberg en Hernen. Deze restauraties zijn exemplarisch voor de restauratiebenadering door Monumentenzorg in die tijd. Hoewel voorganger Cuyper werd bekritiseerd om zijn romantische reconstructies waarbij diens persoonlijke esthetische waarden boven de oudheidkundige waarden van de bestaande toestand werden gesteld, was er vlak voor en aan het begin van de Tweede Wereldoorlog in de restauratiepraktijk nog steeds weinig merkbaar van consolidatie zoals dat in de *Grondbeginselen* was geformuleerd.⁵⁸ Vele kastelen werden naar hun middeleeuwse verschijning hersteld, waarbij in materiaalgebruik wel op het patina en het karakter van het bestaande werk werd aangesloten.

Voor de in die tijd veelgemaakte keuze van reconstructie naar een middeleeuwse toestand zijn enkele personen aan te wijzen. Nadat Kalf in 1939 als directeur van het rijksbureau aftrad, bekleedde jr. dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer deze functie. Deze had een voorliefde voor kastelen en al snel na zijn aantreden nam hij de al eerder genoemde J.G.N. Renaud aan die zich voor een groot deel op kastelenkunde en middeleeuwse archeologie zou richten.⁵⁹

De trend om de middeleeuwse verschijning van kastelen, na archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, te reconstrueren hield ook na de oorlog nog lange tijd stand. Echter, omdat de organisatie van de monumentenzorg na de oorlog veranderde en onder andere Kalf en Van Heeswijk uit de Rijkscommissie vertrokken, kan dan niet meer worden gesproken van een 'rijksrestauratiestijl'. Wel ging het kastelenonderzoek bij de rijksoverheid door, met dien verstande dat monumentenzorg en archeologie van elkaar gescheiden werden en in 1946 in twee afzonderlijke rijksdiensten werden ondergebracht, te weten de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.⁶⁰ Het herstel van kastelen werd in de periode van wederopbouw niet als urgent beschouwd.⁶¹ Ondanks dat er toch al plannen voor de reconstructie van enkele zwaar beschadigde kastelen werden gemaakt, werd vanwege de lage prioriteit echter weinig geld beschikbaar gesteld voor de uitvoering hiervan. Omdat veel particuliere eigenaren niet bij machte waren om een omvangrijke restauratie te bekostigen, gingen relatief veel kastelen in die tijd dan ook over in handen van kastelenstich-

tingen. Vooral in Gelderland, een provincie die zeer rijk aan kastelen is, nam de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen na de oorlog veelvuldig het initiatief tot middeleeuws aandoende kasteelreconstructies, waarvan die van Ammersoyen (1959-1975) en Doorwerth (1946-1983) het meest in het oog springen. Andere voorbeelden van reconstructie van kastelen na oorlogsschade zijn Doornenburg (1968), Wisch (1961) en Bingerden (1958). Het Huis te Hemmen werd volledig verwoest en daarvan werden alleen het park en de tuinen hersteld. Kasteel Nijenbeek is tot op heden niet hersteld.⁶²

In de jaren negentientachtig ontstond een genuanceerder beeld ten aanzien van kasteelrestauraties. Bouwhistorie was een opkomende discipline en het tonen van de verschillende bouwfasen en bouwsporen werd een belangrijk onderdeel van restauratieplannen.⁶³ Van deze benadering zijn de restauraties van De Cannenburg en Zypendaal goede voorbeelden. Bij beide restauraties is de bestaande toestand behouden en is de bouwgeschiedenis afleesbaar gebleven. Met deze tendens groeide ook steeds meer het besef dat kasteelruïnes een waardevolle bron van bouwsporen zijn en dat de overblijfselen vaak te gering zijn om een compleet en goed onderbouwd beeld te kunnen geven voor reconstructie. Dit is thans binnen de monumentenzorg nog steeds het heersende idee. De plannen tot herstel van bijvoorbeeld Groot kasteel Deurne of het Valkhof proberen dan ook een balans te vinden tussen behoud van het authentieke materiaal, de bouwsporen en de massa van de ruïne enerzijds en het reconstrueren van het oorspronkelijke architectonisch volume in een eigentijdse vormgeving anderzijds.⁶⁴ Het herstel van kasteel Nederhemert lijkt in dit opzicht bijzonder, omdat daarbij juist werd gekozen voor reconstructie in grotendeels historische vorm. Het is echter niet het enige recente initiatief van kastelenherbouw. Nadat kasteel Heemstede te Houten in 1987 bij een brand geheel werd verwoest, werd het van 1999-2002 naar oorspronkelijk plan herbouwd. Van het kasteel te Schagen zijn van 2001-2002 de verdwenen onderdelen in moderne vormgeving herbouwd. En evenals voor kasteel Schaesberg te Landgraaf zijn er voor de kastelen Daelenbroeck te Herkenbosch, Toutenburgh in Vollenhoven en de Keverberg te Kessel plannen om deze op 'wetenschappelijk verantwoorde wijze' te herbouwen.⁶⁵

Conclusies

De herbouw van kasteel Nederhemert kan vanuit een combinatie van drie invalshoeken in een breder kader worden geplaatst, en wel door het in het speelveld van de historie, theorie en praktijk van de Nederlandse monumentenzorg te positioneren. Daarbij kan worden gevraagd of er sprake is van consolidatie, reconstructie of creatie van een *lieu de mémoire* en of dit in een historische traditie van het omgaan met (kasteel)ruïnes of vervallen kastelen kan worden geplaatst. Ook kan worden geëvalueerd welke van de diverse aan Nederhemert toegekende waarden de richting van het interventieproces hebben bepaald en hoe dit specifieke geval zich tot de

heersende monumentenzorgtheorie en –praktijk van vergelijkbare opgaven verhoudt.

De huidige vorm van kasteel Nederhemert is het resultaat van de diverse initiatieven die hebben plaatsgevonden in het tijdsbestek tussen 1985, het jaar waarin het onderzoek van Kamphuis werd gepubliceerd, en 2005, het jaar waarin het kasteel in herrezen vorm werd opgeleverd. Een belangrijk moment was het deskundigenberaad dat in 1991 plaatsvond, omdat daar dé professionals met theoretische en bouwhistorische kennis van ruïnes, kastelen en monumentenzorg waren verzameld. In een tijdperk waarin deskundigen er steeds meer van overtuigd raakten dat kasteelruïnes een waardevolle bron van bouwsporen zijn en er zeer voorzichtig moest worden omgesprongen met reconstructies, is het bijzonder om te zien dat juist in dit geval niet voor consolidatie werd gekozen, ondanks dat een bouwhistorisch onderzoek de hoge ‘bronwaarde’ van de ruïne Nederhemert heeft aangetoond.

In het geval van Nederhemert werd door de betrokkenen aan de ruïne geen symbolische betekenis toegekend. Omdat de vervallen staat het mogelijk had gemaakt om de bouwhistorische en archeologische waarde van het object te expliciteren, konden de bouwhistoricus en de overige deskundigen betrokken bij het beraad uit 1991 daarom wel leven met consolidatie van de ruïne. De SVGK en de deskundigen waren het er over eens dat Nederhemert geen ‘historische ruïne’ was, maar een slachtoffer van oorlogsgeweld. Voor de SVGK kon dat door middel van een restauratie worden vergolden. Van de voor consolidatie benodigde maatregelen en door de bouwhistorische wetenschap onderbouwde reconstructie op papier was het in hun ogen dan ook nog maar een kleine stap naar daadwerkelijke herbouw. Daarna zou niet alleen de beeld- en beleavingswaarde van het kasteel zijn hersteld, maar konden ook inkomsten worden gegenereerd om toekomstige instandhouding van dit monument zeker te stellen. De architect hechtte eraan om van de ruïne de vrijgekomen bouwsporen zichtbaar te houden en de oorzaak van verval, de brand, mee te nemen als een nieuwe historische laag in het herbouwde kasteel. Van het laatste getuigen zijn voorstellen om in het interieur niet alle muren aan te helen en op enkele plaatsen, zoals de trap, de brandschade zichtbaar te houden.

Bij de restauratie van kasteel Nederhemert was het maken van een afweging tussen de diverse belangen, waarden en restauratieopvattingen de taak van de SVGK.⁶⁶ Het toetsen van de juistheid van een dergelijke afweging is in de Nederlandse monumentenzorg de taak van de rijksdienst en de gemeente. Tegenwoordig wordt bij de beoordeling van plannen gebruik gemaakt van een waardestelling, die ook wordt opgesteld om de moeilijke stap van een bouwhistorisch onderzoek naar een te volgen interventiewijze te zetten. In de tijd van de planvorming en uitvoering van het herstel van kasteel Nederhemert was een dergelijke waardestelling echter niet voorhanden. Bezien vanuit de opgave tot herbouw kent de door Kamphuis opgetekende bouwhistorische verkenning, noodgedwongen, het tekort van een waardestelling.⁶⁷ Bouwhistorie was midden

jaren negentientachtig vooral een onderzoekende discipline waarbij het doen van expliciete waarde-uitspraken niet aan de orde kwam. Daarnaast studeerde Kamphuis af bij de Werkgroep Restauratie aan de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft, die zich wel toelegde op de bestudering van de bouwkundige ontwikkeling van monumenten, maar niet per se op het ontwerpen van verschillende interventiestrategieën.

De rijksdienst en de gemeente namen in hun advies en vergunningverlening evenmin een waardestelling op, maar beperkten zich tot algemene uitspraken over het behoud van en de aandacht voor de waarden in het restauratieplan. Een principiële discussie over de wenselijkheid van herbouw vanuit het niet-economische oogpunt van monumentenzorg werd daardoor, in ieder geval op papier, ook bij de officiële toetsende instanties uit de weg gegaan. Het gevolg is dat – ondanks de toen heersende theorie en praktijk met betrekking tot consolidatie en reconstructie van monumenten – de opgave bij Nederhemert uit de sfeer van historische wetenschap en een intellectuele discussie werd getrokken en in het maatschappelijke domein van erfgoed werd gebracht. Daarbinnen is beleving door de leek van groot belang. Bij Nederhemert werd deskundigheid aangewend om te bepalen wat de voor de ruïne, met al zijn bouwsporen en historisch materiaal, best passende vorm van leesbaarheid was. Dat bleek herbouw te zijn, omdat voor een leek de beleefbaarheid en leesbaarheid van een gebouw nu eenmaal is gebaat bij een gave bouwmasa. Of dit in een historiserende stijl, op ‘wetenschappelijke verantwoorde wijze’, in hedendaagse vormgeving of volgens een combinatie van al deze opties moet gebeuren, werd in dit geval door monumentenzorg aan de opdrachtgever en de vrijheid van diens architect overgelaten. Daardoor kan niet worden gesproken van consolidatie of volledige reconstructie. Evenmin is Nederhemert voor bezoekers een *lieu de mémoire*, omdat er ten eerste geen relatie wordt gelegd met de met het kasteel verbonden gebeurtenissen of personen en ten tweede omdat er slechts twee maal per jaar sprake is van openstelling van het kasteel. Nederhemert is een combinatie van gedeeltelijke herbouw en nieuwbouw geworden die werd gelegitimeerd met door deskundigen geleverde argumenten. Bij de herbouw van kasteel Schaesberg zal naar verwachting een met Nederhemert vergelijkbaar vraagstuk ontstaan. De staat van de Limburgse ruïne is echter veel meer vervallen dan zijn Gelderse evenknie destijds was. De toekomst zal uitwijzen welke interpretatie hier zal worden gegeven aan ‘wetenschappelijk verantwoorde herbouw’.

Noten

¹ Dank gaat uit naar prof.dr.ir. Paul Meurs en prof.dr. Dirk Jan de Vries voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel, en naar Jan Kamphuis, Walter Kramer en mevrouw C.M.A. Sanders, ambtenaar monumentenzorg bij de gemeente Zaltbommel, voor hun informatie over de restauratie van kasteel Nederhemert. Tijdens het schrijven van dit artikel is Walter Kramer op 27 maart 2010 overleden.

- ² 'Uitleg over eerherstel Kasteel Schaesberg', in: *Dagblad De Limburger*, 26 januari 2010; Werkgroep voorverkenning project "Eerherstel Landgoed Kasteel Schaesberg", Voorverkenning eerherstel Landgoed Kasteel Schaesberg, Landgraaf 2009.
- ³ F.A.J. Vermeulen, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Gelderland: onderdeel van het eerste stuk: de monumenten in de Bommeler- en de Tielerwaard. 1e Afl. De Bommelerwaard*, 's-Gravenhage 1932; J. Kamphuis, Kasteel Nederhemert: Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis, Delft 1985 (Monografieën van de Werkgroep Restauratie ; dl. 1); J.C. Bierens de Haan en W. Kramer, *Kasteel Nederhemert: een eeuwenlang bestaan*, Zwolle 2005.
- ⁴ Voor een compleet overzicht van de bouwgeschiedenis zie: Kamphuis 1985.
- ⁵ Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Nederhemert.
- ⁶ RCE, Nederhemert.
- ⁷ Geldersche Kasteelen, *Een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert : kernvragen ten behoeve van het beraad met deskundigen, te houden op 28 februari 1991 op Kasteel Zypendaal te Arnhem*, Arnhem 1991.
- ⁸ RCE, Nederhemert. Voor de bekostiging van een restauratie was het voordelig dat Nederhemert overging in handen van SVGK, omdat een stichting van het rijk een subsidie voor maar liefst 90% van de kosten kon krijgen.
- ⁹ RCE, Nederhemert.
- ¹⁰ RCE, Nederhemert. Baron van Wassenaer meldt in een brief aan de RDMZ d.d. 20 november 1950 al dat Renaud, abusievelijk gespeld als 'Renault', Nederhemert meerdere malen heeft bezocht en daarbij de intentie heeft uitgesproken om onderzoek te doen naar de "geschiedkundige bouwwaarde van de fundamenteën". Zie ook Kamphuis (1985): het eerste bouwhistorische onderzoek werd overigens in 1908 uitgevoerd door W. Annema.
- ¹¹ RCE, Nederhemert. Vergaderverslag van College van Advies Inzake door Oorlogsgeweld Beschadigde Monumenten d.d. 21 april 1960.
- ¹² Bierens de Haan 2005.
- ¹³ M. Kuipers-Verbuijs e.a., *Ruïnes in Nederland*, Zwolle 1997.
- ¹⁴ Kamphuis 2005, VII.
- ¹⁵ Idem, VII en 3.
- ¹⁶ De gemeenteraad van Kerkwijk heeft zich dan al bereid verklaard om het opstellen van een restauratieplan op basis van de studie van Kamphuis te bekostigen. Zie ook: Geldersche Kasteelen 1991.
- ¹⁷ Archief Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen (SVGK), *Verslag van het beraad met deskundigen op 28 februari 1991 op kasteel Zypendaal over "een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert"*, Arnhem, augustus 1991, 2. In het verslag wordt gerefereerd aan de plannen om de ruïne als cultuurhistorische toeristenpleister te laten functioneren. Aan bezoekers zou de ruïne dan wel op een goede, begrijpelijke en desnoods gedramatiseerde wijze moeten worden gepresenteerd.
- ¹⁸ Idem, 1-2. Dit punt wordt tot twee keer toe na voren gebracht in de eerste gespreksronde, door oud-directeur SVGK en door de bouwkundig medewerker.
- ¹⁹ Idem, 3. Bouwkundig medewerker Kelderman zou dit punt later in de landelijke pers nog eens herhalen. Zie ook: Algemeen Dagblad, 30-12-1993.
- ²⁰ Het is goed om zich bij de conclusie van het deskundigenberaad te realiseren dat de ruïne inmiddels meer ander oorspronkelijk materiaal had verloren dat in de periode ca. 1781 nog wel aanwezig was. De 16de-eeuwse binnenplaatsgevel was al in 1966 ingestort, daarbij een deel van de traptoren en de ronde toren meenemend. Ook de in 1781 aangebrachte kap op de keukentoren was al in 1916 vervangen door een nieuw schilddak dat door de voortdurende weersinvloeden en instabiele constructie inmiddels zwaar te lijden had en deels was ingezakt. In de kelder was nog uit 1766 en 1781 stammend muurwerk aanwezig. De kelder zou binnen de restauratie echter een op zichzelf staand vraagstuk gaan vormen, omdat sinds 1959 vleermuizen in de kelders van de ruïne huizen en Nederhemert sindsdien een onderkomen biedt aan een relatief grote hoeveelheid en verscheidenheid van deze beestjes. Zie ook: Kamphuis 1985; archief SVGK, in bijzonder de correspondentie tussen SVGK en Staatsbosbeheer betreffende de vleermuizenpopulatie op Nederhemert.
- ²¹ SVGK, brief d.d. 1 november 1993 van SVGK aan architect W. Kramer.
- ²² SVGK, brief d.d. 20-01-1992 van Kramer aan SVGK.
- ²³ SVGK, correspondentie d.d. 12-08-1993, 27-10-1993 en 1-11-1993 tussen Kramer en SVGK.
- ²⁴ RCE, Nederhemert.
- ²⁵ RCE, Nederhemert. Inventarisatie ruïne type A, januari 1992.
- ²⁶ Bierens de Haan 2005, 57.
- ²⁷ RCE, Nederhemert. Adviesaanvraag van gemeente Kerkwijk aan de RDMZ d.d. 3 maart 1995.
- ²⁸ RCE, Nederhemert. Advies van de RDMZ betreffende vergunningverlening d.d. 9 mei 1995.
- ²⁹ RCE, Nederhemert. Op 3 maart 1995 geeft de rijksdienst haar advies, waarop op 21 november 1995 particulier bouwhistoricus Taco Hermans met Walter Kramer over diens plan spreekt. De gemeente verstrekt op 30 januari 1996 de monumentenvergunning.
- ³⁰ RCE, Nederhemert. Reactie Taco Hermans op restauratieplan kasteel Nederhemert d.d. 21 november 1995.
- ³¹ Gemeentearchief Zaltbommel, Kasteellaan 1 te Nederhemert, Financiële stukken / subsidie 1999-2002; monumentenvergunning d.d. 30 januari 1996.
- ³² De hier bedoelde betekenis van *vanitas* moet niet worden begrepen in de letterlijke vertaling van het Latijnse woord als ijdelheid of vruchteloosheid, maar is vergelijkbaar met de manier waarop het begrip in de schilderkunst wordt gebruikt, waarbij het verwijst naar waarneembare sporen van tijdelijkheid en fysieke vergankelijkheid.
- ³³ Hoewel ook ruïnegelijkende follies bijvoorbeeld vanwege hun beeldbepalende en architectuurhistorische waarde als monument worden beschermd, beperkt dit artikel zich tot 'echte' ruïnes die de restanten van een vervallen bouwwerk zijn.
- ³⁴ P. Niekerk, 'Kastelen en ruïnes opnieuw bekeken', in: *Bouw* 19 (1970), 836-837; A. de Vries, 'Ruïnes: restauratie en antirestauratie', in: Jan De Maeyer e.a. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg: Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996*, Leuven 1999, 176-187; Chr. de Maegd, 'Rond ruïnes: Omgaan met ruïnes getoetst aan de Tiense Begijnhofkerk', in: *Monumenten en Landschappen* 3 (1999), 2-63; M. van der Hoorn, 'De vitaliteit van hedendaagse ruïnes', in: *Archis* 3 (2004), 17-24; W. Denslagen e.a. (red.), *De tand des tijds*, Zeist / 's-Gravenhage 1988 (RV Bijdrage /

- Rijksdienst voor de Monumentenzorg ; 07)
- ³⁵ Kuipers-Verbuijs 1997, 14. In tegenstelling tot de bouwkunst was eerder in de Hollandse schilderkunst, tijdens de barok, de vanitas wel een populair thema.
- ³⁶ Voor opvattingen over en voorbeelden van reconstructie van ruïnes in het buitenland zie ook: A. de Vries, 'Romantici en Rationalisten in het buitenland', in: Kuipers-Verbuijs 1997, 23-30; A. de Vries 1999.
- ³⁷ Hoewel er geen aparte beschermingsvorm voor ruïnes is, kan het in de redengevende omschrijving benoemen en waarderen van een object als 'ruïne' wel gevolgen hebben voor het al dan niet beschikbaar komen van een rijks subsidie voor reconstructie.
- ³⁸ De Maegd 1999.
- ³⁹ Kuipers-Verbuijs 1997, 14.
- ⁴⁰ Idem.
- ⁴¹ De Maegd 1999; Van der Hoorn 2004. In haar artikel over 'hedendaagse ruïnes' stelt Van der Hoorn dat ruïnes "elementen [zijn] uit onze gebouwde omgeving die zich steeds meer aan het sociale leven lijken te onttrekken" maar dat in tegenstelling tot 'hedendaagse ruïnes' voor 'historische ruïnes' geldt dat zij als cultureel erfgoed worden beschouwd waarbij "het labiele evenwicht tussen vergankelijkheid en duurzaamheid" afwezig is omdat het verval "door officiële instanties tot stilstand gebracht" wordt, zodat er sprake is van een "voorbijge toestand van verwaarlozing".
- ⁴² Kuipers-Verbuijs 1997. Hierin wordt gesteld dat een ruïne een "ruimtelijk, open bouwlichaam" is dat geen "volwaardige dakconstructie" heeft en meer omvat "dan alleen door op metseling in het zicht gebrachte fundamenteën. Er moet authentiek opgaand muurwerk boven het maaiveld uitsteken."
- ⁴³ De Maegd 1999; Denslagen 1988.
- ⁴⁴ E. Ford, 'The Theory and Practice of Impermanence: The Illusion of Durability', in: *Harvard Design Magazine* 3 (1997), 1-7. (Geraadpleegd op 6 april 2009 via <http://www.gsd.harvard.edu/research/publications/hdm/back/3ford.pdf>) Ford stelt dat het idee dat een belangrijk gebouw duurzaam en permanent moet zijn zo integraal is verweven met het Westerse idee van architectuur en dat deze notie voor ons zo vanzelfsprekend is dat hij gemakkelijk aan onze aandacht ontsnapt.
- ⁴⁵ A. Riegl, *Entwurf einer gesetzlichen Organisation der Denkmalpflege in Österreich*. Oorspr. uitgave 1903, herdruk in: E. Bacher (Hg.), *Kunstwerk oder Denkmal? : Alois Riegls Schriften zur Denkmalpflege*. Wien 1995. (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege ; Bd. 15)
- ⁴⁶ Denslagen 1988. Denslagen omschrijft slechts twee uitersten van ruïne zorg, te weten optimale materiële conservering, in dit artikel aangeduid met handhaven, en het laten voortbestaan van verwerking en begroeiing, in dit artikel benoemd als het ongemoeid laten van een ruïne.
- ⁴⁷ Voor enkele voorbeelden van restauraties van ruïnes van stadspoorten en kapellen, zie ook: De Vries 1999; Kuipers-Verbuijs 1997.
- ⁴⁸ Kuipers-Verbuijs 1997, 22.
- ⁴⁹ J.G.N. Renaud, T.J. Hoekstra en W.C. Mank, *Een leven vol kastelen : Vrijmoedige vragen aan castelloloog Renaud*, Doorn 1991.
- ⁵⁰ J. Michels, 'De ruïne in de negentiende en twintigste eeuw', in: Kuipers-Verbuijs 1997, 31-43.
- ⁵¹ Volgens artikel 15 van The Venice Charter (1964) moest reconstructie van ruïnes, met uitzondering van anastylosis, nog worden voorkomen. In latere charters, zoals dat van The Declaration of Dresden (1982), Charter for the Conservation of Places of Cultural Heritage Value (1992) en Burra Charter (1999), wordt reconstructie als een bijzondere vorm van monumentenzorg beschouwd die alleen aanvaardbaar is wanneer op basis van onderzoek bewijs kan worden geleverd voor de juistheid van een voormalige toestand, de reconstructie bijdraagt aan het behouden of vergroten van de culturele betekenis van de plek en wordt uitgevoerd in herkenbaar, nieuw materiaal.
- ⁵² Voor voorbeelden hiervan zie onder andere Denslagen (1988), 49-55.
- ⁵³ Niekerk 1970. Hierin vertelt Ton Koot, historicus en adviseur van het directoraat-generaal voor culturele zaken, dat hij in opdracht van het ministerie van CRM de mogelijke bestemmingen van kastelen en -ruïnes in bezit van het rijk onderzocht. Het idee was dat gebouwen die een recreatieve bestemming krijgen, ook in aanmerking konden komen voor subsidie voor restauratie. Volgens Koot was het idee om kastelen en ruïnes meer 'culturele dienstbaarheid' te geven geboren in het ministerie zelf, en wel op beleidsafdeling oudheidkunde & natuurmonumenten van het departement. De plannen van herbestemming van de kastelen en ruïnes had volgens Koot drie hoofdpunten, te weten het vergroten van de toeristisch-recreatieve gebruiksmogelijkheid, hetgeen in een aantal gevallen restauratie en aanpassing zou inhouden, centraal beheer van de kastelen en ruïnes en het uitvoeren van nader onderzoek naar de culturele mogelijkheden van de gebouwen door een meer historische benadering van het object en vroegere bewoners.
- ⁵⁴ Zie ook: de lezing door E.O.M. van Nispen tot Sevenaer uitgesproken op 7 februari 1946 ter gelegenheid van de overhandiging van het *Voorlopig overzicht van de oorlogsschade toegebracht aan de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. De tekst van de lezing is opgenomen als 'Monumentenzorg en oorlogsschade', in: A.G. Schulte, *Monumenten en oorlogstijd*, Zwolle 1995 (Jaarboek Monumentenzorg; 1995), 32-49. Van Nispen behandelt in zijn lezing de restauratieproblematiek van het herstel van kasteel van Geysteren. Vooral de vraag of en hoe de kerk en de voor Nederland unieke, maar geheel verwoeste zuilengalerij moeten worden herbouwd, zijn voor Van Nispen "... vraagstukken die ernstig overwogen dienen te worden eer een beslissing genomen wordt – een beslissing die immers verantwoord moet zijn tegenover tijdgenoot en nageslacht."
- ⁵⁵ J. Kalf, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken : opgesteld door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond met inleiding van dr. J. Kalf*, [S.l.]: 1940 (herdruk, oorspr. uitg.: 1917). In het bijzonder artikelen VIII, XI t/m XVII spreken zich weliswaar in beginsel uit tegen herbouw en vernieuwing, maar het is wel toegestaan als daardoor het voortbestaan van het gebouw is verzekerd.
- ⁵⁶ Het bijstellen van de Grondbeginselen begon al in 1940 tijdens een bijeenkomst van de Bond Nederlandse Architecten, waarbij ook bestuursleden van de NOB en vereniging Hendrick de Keyser aanwezig waren. Sommige aanwezigen vonden dat de beginselen te veel ruimte boden voor verschillende interpretaties, terwijl anderen van mening waren dat de architect nog steeds de kunstenaar-bouwmeester was die mocht reconstrueren, mits zorgvuldiger dan dat

voorganger Cuypers het had gedaan.

- ⁵⁷ R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', in: Schulte 1995, 79-95.
- ⁵⁸ H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink. *1000 jaar kastelen in Nederland : functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996.
- ⁵⁹ Zie ook: Renaud 1991. Renaud kreeg kort na zijn aantreden versterking van veldtechnicus G. Plug en tekenaar J. Ypey.
- ⁶⁰ Idem. Renaud ging in 1950 in dienst van de ROB, waarmee ook het bouwhistorisch onderzoek uit de RDMZ verdween. Deze lacune zou pas in 1959 met de komst van H. Janse weer worden opgevuld.
- ⁶¹ D. van Laanen, 'Aangehouden zorg: Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: Schulte 1995, 8-32; in het bijzonder p. 27 en noot 87 van dat hoofdstuk. Van Laanen beschrijft hierin dat het *College van advies inzake door oorlogsgeweld beschadigde monumenten* moest beoordelen welke gebouwen in aanmerking kwamen voor herstel en welke daarbij voorrang zouden moeten krijgen. Daarbij werd uitgegaan van de maatschappelijke functie van een gebouw, waardoor herstel van kerkgebouwen, woonhuizen, raadhuisen en molens als urgenter werd beschouwd dan dat van bijvoorbeeld kastelen. De urgente categorie vormde de zogenaamde lijst A.
- ⁶² Van Nijenbeek resteert thans alleen nog de toren. In 2006 is de Werkgroep Nijenbeek opgericht die zich ten doel heeft gesteld om de ruïne van Nijenbeek te consolideren en uiteindelijk het kasteel deels te reconstrueren. Zie www.nijenbeek.nl, geraadpleegd op 10 december 2009.

- ⁶³ J. Renaud, 'De belangstelling voor het middeleeuwse kasteel' en W. van Leeuwen, 'Herleving van het verleden. De negentiende en twintigste eeuw', beide in: Janssen 1996, 199-240, 241-250.
- ⁶⁴ Voor een indruk van de plannen voor kasteel Deurne zie de website van Quist Wintermans Architecten BV, www.qwa.nl, geraadpleegd op 11 december 2009; betreffende de discussie omtrent herbouw van de Valhof zie bijvoorbeeld A. Riehl, *Het Valkhof en herbouw : Het verleden voorbij?*, Delft 1997.
- ⁶⁵ Zie ook: de website van de restauratiearchitect van Dealenbroeck, www.michielenderman.nl, geraadpleegd op 12 maart 2010; 'CPB stuurt aan op onderzoek herbouw kasteel Toutenburg' en 'College doet plan herbouw Toutenburg niet af als luchtkasteel', in: *Steenwijker Courant*, 9 en 11 maart 2009; brochure *Herbouw kasteel de Keverberg, Kessel*, uitgegeven door Stichting Keverberg, de Bouwlogé en gemeente Kessel, juli 2009.
- ⁶⁶ SVGK, brief van SVGK aan de heer L.J. Smals d.d. 24-07-2003.
- ⁶⁷ En gedurende de uitvoering had het in 2003-2004 aanvullende bouwhistorisch onderzoek tot doel om onverwachte vondsten in het perspectief van Kamphuis' eerdere bevindingen te plaatsen en aanwijzingen te geven voor hoe de architect deze vondsten in het geldende restauratieplan kon inpassen. Zie bijvoorbeeld A. Viersen, *Notitie vloer ronde toren, kasteel Nederhemert*, 10-02-2004; als fax-bericht aanwezig in het archief SVGK.

Sterk in restauratie en behoud van het Rijksmonument www.vroomarch.nl

architectenbureau

Vroom

PUBLICATIES

Jorien Jas (eindred.), **Kasteel Waardenburg. Weerbaar en veelzijdig**, Waanders Uitgevers, Zwolle; Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen, Arnhem, 2009, 144 p. afb. meest in kleur, € 24,95, ISBN 9789040086090

Jhr. C.L.H. van Vredenburg, erfgenaam van de in 1971 overleden jkvr. J.E. barones van Pallandt, droeg in 1975 kasteel Waardenburg in erfpacht over aan de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, terwijl het huis Neerijen, waar freule Van Pallandt had gewoond, en het gehele bijbehorende landgoed aan het Geldersch Landschap werden verkocht. Het huis Neerijen kwam later in gebruik als gemeentehuis van de gemeente Neerijnen.

Na het gereedkomen van de restauratie van kasteel Nederhemert in 2005 stond de twee inmiddels nauw samenwerkende stichtingen nog één grote restauratie te wachten, die van kasteel Waardenburg, schuin tegenover Zaltbommel, vlak achter de Waalbandijk gelegen. Die restauratie werd binnen twee jaar, van 2007 – 2009, afgerond en tegelijk met de viering van de voltooiing op 20 juni werd het onderhavige boek ter plaatse gepresenteerd, voorwaar een prestatie.

Terwijl de restauratie – door Van Hoogevest Architecten – voorbeeldig mag worden genoemd, doet het boek daar nauwelijks voor onder. Het is royaal uitgevoerd, fraai en merendeels in kleur geïllustreerd met oude en nieuwe afbeeldingen, terwijl de laatste bevindingen erin zijn verwerkt door middel van periodeplattegronden en isometrische reconstructietekeningen, eveneens in kleur. In vijf hoofdstukken worden verschillende thema's aan de orde gesteld.

Janine Pijl beschrijft – als directeur van de gezamenlijke stichtingen, opgericht in 1929 en 1940 – de verloren en herwonnen samenhang tussen kasteel en landschap, de veranderingen in de restauratiefilosofie en de achtereenvolgende werkzaamheden aan de verworven bezittingen met Waardenburg als sluitstuk. Jorien Jas en André Viersen behandelen de bouw- en de bewoningsgeschiedenis aan de hand van de bronnen, de oude afbeeldingen en de resultaten van vroeger en recent archeologisch en bouwhistorisch onderzoek.

In het derde hoofdstuk verhalen Jorien Jas en Jozefien Haagen over de moeizame tocht door de jaren heen om tot restauratie te komen: verval, voorlopig herstel, onderzoek, het formuleren van uitgangspunten, het maken van plannen, steeds breder en dieper gravend onderzoek, het zoeken naar fondsen en subsidies en de vereiste vergunningen. Hierna stellen dezelfde twee auteurs de uitvoering van de restauratie – door bouwbedrijf Nico de Bont – aan de orde. Talrijke aspecten passeren de revue: het zoveel mogelijk conserverende herstel, de restauratie als leerlingenbouwplaats, de zoektocht naar de gewenste materialen, de vele specialismen en specialisten en de zorgvuldigheid waarmee zij tewerk gingen, het voortgaande onderzoek met zonodig bijsturing van de plannen, de vele aspecten van het interieurherstel, reversibiliteit, de zorg voor flora (korstmossen) en fauna (gierzwaluwen) en de noodzakelijke moderne voorzieningen voor het gebruik als kantoor, eventueel gecombineerd met permanente bewoning.

In het laatste hoofdstuk leggen Jeanine Perryck en Jozefien Haagen het verband tussen het kasteel en het landgoed. De planvorming voor dit landgoed, dat binnen- en buitendijks gebied omvat, is ingezet met een grondige inventarisatie van alle van belang zijnde aspecten. Bodemsorten, waterhuishouding, de grote rijkdom aan vegetatie en diersoorten, historische gegevens en voorzieningen voor bewoners en bezoekers spelen daarbij een rol. Rondom het kasteel en op het terrein van de voorburch(en) zijn de eerste concrete stappen daarvan gezet.

In talrijke kaders worden talrijke aspecten (zoals de voorburch, de leidekking, overschilderingen en de molen) bondig aan de orde

gesteld. Het boek wordt afgesloten met een overzicht van de heren en vrouwen van Waardenburg, een lijst van personen en bedrijven die bij de restauratie betrokken waren – waarvan er vele werkend op foto's in het boek staan – en een uitgebreid notenapparaat. Vermelding verdienen de schutbladen, waarop de kasteelplattegrond op Escher-achtige wijze is verwerkt door de vormgever Gijs Dragt.

Een aantal aspecten had wat meer nadruk verdiend. Basis voor de restauratie waren de voortreffelijke opmetingstekeningen – plattegronden, doorsneden, gevels en de ontgraven funderingen, schaal 1 : 50 – die Adri van Rooijen, beeldhouwer maar destijds verbonden aan het architectenbureau H.F. Rappange, in 1961 van het kasteel maakte. Spectaculair was de vondst van verscheidene oude afbeeldingen. Dat begon met het anonieme schilderij (p. 20) in 1978 door Gerard Lemmens als kasteel Waardenburg (uit het zuiden) herkend. In 1995 bleek dat Roeland Saverij omstreeks 1612 niet alleen de hoofdburcht 'naar hedt leven' getekend heeft maar ook de voorburch (p. 24-25), waardoor duidelijk werd dat Jan van de Velde zijn ets (omstreeks 1616) toch naar Saverij heeft gemaakt. Op zijn beurt nam Jacobus Schijnvoet bijna een eeuw later die ets als voorbeeld voor zijn gravure (p.33).

Als klap op de vuurpijl doken omstreeks 2004 de twee tekeningen van Jacob van der Ulft op (p. 27), die door Ben Olde Meierink werden herkend. Daaruit bleek niet alleen dat de bestaande donjon in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog op volle hoogte aanwezig was, maar dat er twee donjons naast elkaar zijn geweest, een uitzonderlijk fenomeen. Van die tweede donjon was in 1961 een deel van de fundering gevonden, maar niemand vermoedde gelijktijdige opstanden, mede omdat de keldervloer van de later toegevoegde kapeltoren deels over de donjonfundering heen ging (zie plattegrond op p. 130). Toch zien we die donjon al op het anonieme schilderij, maar dat leek een wat verdraaide versie van de bestaande donjon te zijn. Het restant opgaand werk van de verdwenen donjon, dat Knook en Bauer bij hun onderzoek in 1992/93 in de binnenmuur van de oostvleugel aantroffen, bleef dus lange tijd moeilijk verklaarbaar.

Ook de door mij in 1963 veronderstelde oostelijke halfronde toren, nog aanwezig op de flyer van de stichting van voorjaar 2008, kwam door de tekening van Van der Ulft op de tocht te staan. Het duurde echter nog tot zomer 2008 voordat André Viersen door het blootleggen van een stukje oorspronkelijke ringmuur buiten de zuidmuur van de bestaande donjon de werkelijke situatie ter plaatse kon reconstrueren, die op p. 48, 49 en 130 in tekening is gebracht. Dan blijft er nog een wens: een overzicht van de gevonden gegevens van de voorburch(en) met een reconstructiepoging daarvan.

Het boek is echter bovenal een kostelijk lees- en kijkboek, prachtig verlucht, uitstekend gedocumenteerd en terecht een ode aan allen die bij de restauratie van het kasteel betrokken waren; het mag dan ook bij geen enkele kasteelminnaar ontbreken.

G. Berends

Sandra Langereis, **Breken met het verleden. Herinneren en vergeen op het Valkhof in de Bataafse revolutiejaren**. Vantilt Nijmegen 2010, 196 p., afb. in kleur en zw-w, ISBN 978 94 6004 036 8, € 17,50

Iedere inwoner van Nijmegen moet dit boek lezen en dan het referendum over doen. De inleiding van deze paperback geeft een gevarieerd, afstandelijk beeld van gewelddadige afbraak en iconoclasme waarna de geschiedenis van het Valkhof zich ontvouwt en de bom barst op de laatste pagina: "Herbouw van de roomaanse Valkhofburcht brengt een deel, een *willekeurig* deel slechts, van dit indrukwekkende gelaagde verleden van bouwen, breken en betekenisgeving terug.

Maar juist door iets terug te brengen wist herbouw op deze plek een ander memorabel verleden uit: de democratisering van het Nijmeegse landschap in de Bataafse revolutiejaren en de romantische tweerestelling tegen deze ingrijpende gebeurtenis in het Valkhofpark van 1800, een park van monumentaal cultuurhistorisch belang”.

De auteur publiceerde kort geleden ook over dit onderwerp (in *Plaatsen van herinnering*, 2007), zij het beknopter en minder consequent chronologisch dan in de onderhavige publicatie. De nadruk ligt op de tijd van de patriotten c.q. de politieke aanleiding van de afbraak in 1795. De strijd werd uiteindelijk om politieke en vooral financiële redenen beslist maar zorgde desalniettemin voor behoud van twee ‘heidense bouwsels’ en de inrichting van een landschapspark. Dankzij de gedetailleerde uitleg, gelardeerd met talrijke citaten, krijgen we duidelijkheid over de gang van zaken. In de middeleeuwen is het Valkhof diverse keren verwoest maar de genadeklap, tevens omkering van de beleving, vond in de sfeer van de Franse Revolutie plaats. De inwoners van Nijmegen, met name burgemeester In de Betouw en tekenaar/raadslid Hoogers verzetten zich krachtig tegen afbraak, maar wierpen zich na het onontkoombare alsnog op voor het aanzien van het ruïnepark Valkhof zoals dat tot op de dag van vandaag nog aanwezig is.

De vroegste periode begint met de Romeinen, de tijd dat Nijmegen garnizoensstad was. Pas later, in het begin van de vierde eeuw verscheen op de Valkhofheuvel een *castellum* maar daarvan is niets bewaard gebleven. Op grond van ingemetselde *spolia* en vondsten op het terrein dacht men in de zeventiende en achttiende eeuw dat de zogenoemde Sint-Nicolaaskapel en Sint-Maartenskapel Romeinse heiligdommen waren, later gekerstend door niemand minder dan Karel de Grote. Intrigerend te beseffen dat gebrekkige kennis van de architectuur ervoor zorgde dat deze - altijd nog bijzonder waardevolle - bouwsels bewaard zijn gebleven, dus eigenlijk op basis van onjuiste aannames. In het door Tacitus zo genoemde *oppidum Batavorum* speelden de Bataven een belangrijke rol die Nijmegen tot de oudste stad van de Republiek der Verenigde Nederlanden maakten. De Karolingische palts van Karel de Grote werd verwoest door de Noormannen maar diverse kapitelen uit die tijd zijn hergebruikt in de kapellen. In 1047 legde een brand de palts opnieuw plat en in navolging van andere geschiedschrijvers gaat Langereis ervan uit dat wat er nu staat uit de tijd van de 12de-eeuwse keizer Frederik I, bijgenaamd Barbarossa, dateert. Dat klopt grotendeels maar niet helemaal. Enige literatuur is ontgaan, met name artikelen die in het *Bulletin KNOB* gepubliceerd zijn. Het dubbelnummer 3/4 van 1997 was namelijk geheel gewijd aan het Valkhof, met een artikel door Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus getiteld ‘Het Nijmeegs Valkhof als monument in het spanningsveld tussen vernieuwing en conservering’ en een tweede stuk van Aart Mekking: ‘Palas, Troonabsis en ‘Camara Santa’. De zogenaamde Sint-Maartenskapel op het Valkhof te Nijmegen’. Deze bijdrage bracht een nieuwe suggestie, namelijk dat de Sint-Maartenskapel helemaal geen kapel maar de enige bewaard gebleven troonabsis van een keizerpalts was, die zich op de verdieping bevond met daaronder een overwelfde ruimte met altaar en reliekschat. Mekking publiceerde in de reeks van het Gemeentearchief eerder *De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen. Patrocinia, functie, voorbeeld en betekenis* (1996), een studie die Langereis wel geraadpleegd heeft. Met inbreng van Berlijnse onderzoekers presenteerden Barbara Perlich en Gabri van Tussenbroek in *Bulletin KNOB* nummer 3 van 2008 daarop een vervolg: ‘De Valkhofkapel te Nijmegen. Nieuwe gegevens over de middeleeuwse bouwgeschiedenis’. Ondanks allerlei restauratieve ingrepen kwamen uit dit bouwhistorische onderzoek drie fasen naar voren: een oudste rond 1030, dus nog daterend van voor de verwoesting van 1047, herbouw door Frederik I in 1155, nauw aansluitend bij de eerste fase, en een derde fase in baksteen uit de late 14de eeuw die niemand voordien had herkend. Deze laatste fase

is nota bene de meest zekere en speelde zich af toen de hertogen van Gelre eigenaar waren van de burcht waarvan de omstandigheden nog onbekend zijn. Langereis constateert dat de burcht in handen kwam van een aspirant-keizer, de Hollandse graaf Willem II en hoe die uit geldnood zijn bezit verpandde aan zijn neef, de graaf van Gelre waarmee de keizerlijke status verviel (p. 48). Om welke graaf het ging en wat er op deze plek verder gebeurde van de 13de tot en met de 16de eeuw zijn vragen die in deze studie nauwelijks beantwoord worden. De behandeling van zo’n periode vol hiaten plus het recente bouwhistorische onderzoek illustreren dat artefacten en archiefstukken beide onmisbaar zijn om de geschiedenis alsnog beter te kunnen begrijpen. Stel je eens voor dat de Valkhofkapellen in de Tweede Wereldoorlog verwoest waren en dat Nijmegen vijftig jaar na dato zou pleiten voor herbouw, dan zou men dat moeten doen met de gebrekkige stand van kennis van vóór de oorlog, altijd nog een overvloed aan informatie vergeleken met het beeldmateriaal van de burcht van vóór 1795.

De late 18de eeuw was een cruciale episode in de Nijmeegse en vaderlandse geschiedenis en wordt dan ook breed neergezet in het boek: het verhaal van de Bataafse Republiek, de patriottenbeweging, de Franse invloed en de reden dat ‘s-Gravenhage in Den Haag omgedoopt werd. Vrij bekend allemaal. Stadhouders Willem V wilde van de ontluikende democratische beweging niets weten en trad hardhandig op. De opstand concentreerde zich rond 1786 in Gelderland, Utrecht en Overijssel en Willem V verhuisde van zijn gerieflijke residentie Het Loo naar de weerbare Valkhofburcht achter de grote rivieren. Met hulp van Pruisische troepen werd de beweging in 1787 neergeslagen, waarop de nieuw aangestelde stadsbesturen werden ontbonden en duizenden met de dood bedreigde patriotten naar Frankrijk vluchtten of ondergronds gingen. In 1793 verklaarde de Franse Republiek echter de oorlog waarbij Willem V Nijmegen en het Valkhof eind 1794 verdedigde, maar de stad gaf zich over. Door de strenge winter konden de revolutionaire troepen zonder problemen de grote rivieren oversteken. De Bataafse Republiek was een feit, de stadhouder vluchtte naar Engeland maar de Valkhofburcht bleef staan als *Bastille* en ‘steen des aanstoots’, monumentaal symbool van behoudzucht en arrogantie. Overall in het land werden stadhouderlijke eretekens, grafmonumenten en symbolen van de adel vernield, zoals de rouwborden van de Grote Kerk in Breda (zie het vorig *Bulletin*). De Valkhofburcht raakte beschadigd bij de inname door de Franse troepen en was dringend aan herstel toe. De Staten van Gelderland waren eigenaar en de Statenvergadering te Zutphen bepaalde in 1795 unaniem dat de burcht gesloopt moest worden, ondanks heftige protesten uit Nijmegen onder aanvoering van In de Betouw. Het oeroude keizerlijke imago werd door lokale historici ingezet voor behoud, maar ook om te laten zien dat Nijmegen belangrijker was dan andere steden. Stemhebbende steden als Bommel en Tiel werden met oudheidkundige argumenten om de oren geslagen en gelijktijdig als onwetende barbaren neergezet (niet slim, ook vandaag de dag niet, zie de inleiding van Wim Denslagen in het *Bulletin* 1997). In plaats van kostbare reparatie of overhaaste sloop vroeg men uitstel om het gebouw aan ‘de grijze tijd’ over te leveren, geïnspireerd op de ruïnes van Rome. De afgevaardigden voelden daar weinig voor, maar de stad kocht voor f 7000,- de Sint-Nicolaaskapel met bijbehorend terrein en later ook de Sint-Maartenskapel voor nog eens f 3000,-. De slopers betaalden voor de burcht liefst f 80.400,- maar verdienden aan de afkomende 50.000 ton tufsteen - te vermalen tot tras - uiteindelijk f 120.000,-. Het herstel van de vrijstaande Sint-Nicolaaskapel was gemakkelijker uit te voeren dan dat van de aangebouwde Sint-Maartenskapel, die vrijwel op instorten stond en een behandeling als ruïne kreeg. Daar omheen moest een stadspark verschijnen waar de romantische wandelaar werd herinnerd aan vervlogen tijden. Op 5 oktober legde Hendrik Hoogers aan de gemeenteraad een parkontwerp voor van de bekende Johann David Zocher. De

auteur gaat dieper in op de achtergronden van deze tuinarchitect en op de landschapsparken van die tijd. De beplanting op de Valkhofheuvel had een functie in het verhullen van de kapellen waarmee de wandelaars dan plots geconfronteerd werden. Een dichte boomaanplant was door Zocher bedoeld als vervanging voor de steenmassa's van weleer; een ringmuur van Italiaanse populieren gaf de illusie van een 'groene burcht', te aanschouwen vanaf de tegenoverliggende Belvédère. Het type beplanting droeg bij aan de romantische betekenisgeving van de 'met mosch begroeide ruinen' die op strategische plekken geflankeerd werden door treurwilgen. Het ontwerp van Zocher bleef niet bewaard, maar er zijn volgens de auteur nog zo veel betrouwbare plattegronden en situatietekeningen aanwezig dat restauratie van het inmiddels onherkenbare park van 1800 valt te rechtvaardigen.

Dirk J. de Vries

Ulrich Klein (e.a. red.), **Naturstein als Baumaterial**, Jonas Verlag Marburg 2007 (Jahrbuch für Hausforschung Band 52). ISBN 978-3-89445-387-9, € 30,-.

Uta Maria Bräuer (e.a. red.), **Kunst und Region. Architektur und Kunst im Mittelalter. Beiträge einer Forschungsgruppe**, Clavis Utrecht 2005 (Clavis Kunsthistorische Monografieën deel XX). ISBN 90-75616-08-2, € 29,50.

Concept of materie: architectuurtheorie en bouwpraktijk

In deze dubbelrecensie worden twee publicaties besproken die hun onderzoeksobject gemeen hebben - historische gebouwen - maar een sterk verschillende onderzoeksmethode hanteren. De ene bundel, *Naturstein als Baumaterial*, is het resultaat van de jaarlijkse *Tagung* van de *Arbeitskreis für Hausforschung*, die van 9 tot 13 mei 2001 in Maastricht heeft plaatsgevonden. De andere bundel, *Kunst und Region*, vormt de afsluitende publicatie van de internationaal georiënteerde *Onderzoeksschool Kunst & Regio*, waarvan A.J.J. Mekking, inmiddels emeritus hoogleraar van de Universiteit Leiden, de grote voortrekker was.

Als het onderscheid tussen beide bundels in enkele woorden geformuleerd zou moeten worden, kan de aanpak van *Kunst & Regio* omschreven worden als het onderzoek naar het 'waarom' en die van de *Hausforschung* als het onderzoek naar het 'hoe' van de totstandkoming van historische gebouwen. Met andere woorden, de eerste benaderingswijze richt zich op de vorm en vormgeving, nauwkeuriger gesteld: op het *concept* van het gebouw en de tweede op de materie, dat zijn de materialen, constructies en technieken die in het bouwwerk zijn toegepast. De ene vraagstelling vormt een belangrijke, relatief nieuwe component in het Nederlandse architectuurhistorisch onderzoek en wordt meer specifiek ook wel aangeduid als 'architectuuriconologie' (zie E. den Hartog e.a. red., *Bouwen en Duiden. Studies over architectuur en iconologie*, Alphen aan den Rijn 1994). De andere vraagstelling behoort tot het zich sterk ontwikkelende vakgebied van de bouwhistorie (zie R. Stenvert en G. van Tussenbroek red., *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht 2009).

De architectuuriconologie zet zich af tegen de gevestigde architectuurgeschiedenis uit de 20ste eeuw, die dacht in regionale 'scholen' (*Kunstlandschaften*) en 'stijlen' van gebouwen met vergelijkbare kenmerken en die aan scheppende bouwmeesters een dominante invloed toekende. Deze benadering vormde de basis van standaardwerken als *De gotische kerkelijke bouwkunst* van M.D. Ozinga (Amsterdam 1953) en *Duizend jaar bouwen in Nederland* van (onder meer) E.H. ter Kuile (Amsterdam 1948). De architectuuriconologie plaatst vraagtekens bij deze uitgangspunten: is daadwerkelijk het gegeven dat een

gebouw in een bepaalde regio ligt bepalend geweest voor de vormgeving ervan? Heeft er ooit in al die gebieden een eigen regionale *genius loci* bestaan? Of is er een andere factor die de overeenkomsten zou kunnen verklaren? Bovendien, tussen alle overeenkomstige kenmerken van de gebouwen die tot één school worden gerekend, zijn vaak ook substantiële verschillen waarneembaar, die de begrenzing van de scholen zeer diffuus en de toeschrijving lang niet altijd trefzeker maken.

De architectuuriconologie biedt een nieuw verklaringsmodel, dat voor het eerst omstreeks 1950 door Duitse wetenschappers als Krautheimer en Bandmann is geformuleerd (zie *Bouwen en Duiden*, 1-12). Deze visie gaat ervan uit dat een gebouw niet zomaar een bepaalde vorm heeft gekregen, maar een *Bedeutungsträger* is, vol met symboliek en 'betekenissen' die als het ware aan het gebouw afgelezen kunnen worden. Belangrijk in deze visie is de invloed die aan de opdrachtgever in het bouwproces wordt toegeschreven, voortkomend uit zijn politieke en sociale milieu, en uit zijn afhankelijkheidsrelaties met personen of instituten die hoger geplaatst waren in de politieke of kerkelijke hiërarchie. De opdrachtgever of bouwheer is verantwoordelijk voor het *concept* van het gebouw, voor de betekenissen (symboliek) die aan de vorm ten grondslag liggen. De taak van de bouwmeester beperkt zich in deze benadering tot het vormgeven van dit concept. Een bouwstijl is zodoende te definiëren als een combinatie van concept en vormgeving (detaillering), waarbij het concept de verantwoordelijkheid is van de opdrachtgever (de bouwheer) en de vormgeving tot de competentie van de bouwmeester behoort (*Kunst und Region*, 9-12.)

Het meest uitgesproken voorbeeld van deze verklaringsmethode vormt de bijdrage 'Vorraum göttlichen Wissens' van de hand van Aart Mekking (*Kunst und Region*, 130-143). Het onderzoeksobject is de onvoltooide westbouw (begin 16de eeuw) van de Sint-Pieterskerk in Leuven, waarvan in het transept een voltooid stenen model is opgesteld. Volgens dit model had de westbouw de vorm van een drietorenfront moeten krijgen, voorzien van een opmerkelijk hoge middentoren. Mekking onderscheidt hierin maar liefst acht Betekenissen, die variëren van verschillende referenties aan de tempel van Salomo in Jeruzalem en aan de in 1426 in Leuven gestichte universiteit, tot concurrentie met Brussel om het voorrecht van de Brabantse hertogen en de symboliek van rijkdom en macht. Hier zijn door Mekking alle registers opengetrokken. De belangrijkste vraag die dit oproept luidt: werd deze gereconstrueerde symboliek door tijdgenoten herkend en zo ja, door wie? Of vinden we in deze redenering iets heel anders terug, zoals Bert Cardon verwoordt in zijn bijdrage 'Région et sculpture' (*Kunst und Region*, 151-154): "*il est à craindre que les prémisses modernistes de notre discours, qui sont de nature structurelle et normative, qui tentent de nommer les choses et donc de les maîtriser, sont peut-être plus indicatives de notre mentalité que de celle de la période étudiée*". We lopen het grote gevaar ons wereldbeeld, onze mentaliteit en onze vooroordelen te projecteren op (in dit geval) de late middeleeuwen. Er kunnen dus grote vraagtekens worden gezet bij dergelijke ver doorgevoerde analyses, zoals al in eerdere discussies over de architectuuriconologie zijn uitgesproken (zie bijvoorbeeld Kees van der Ploeg, 'Wat kan architectuur in de middeleeuwen betekenen?', *Bulletin KNOB* 91(1992), 121-127). Dit is echter geen reden om de architectuuriconologie als verklaringsmodel van de totstandkoming van architectuur af te wijzen; integendeel, door de opdrachtgever als nieuwe factor in de architectuur te introduceren ontstaan ook nieuwe mogelijkheden om relaties tussen gebouwen te herkennen en mogelijke verklaringen aan te voeren.

In andere bijdragen wordt de architectuuriconologische benadering minder ver doorgevoerd, al zijn de associaties soms verrassend. Zo leidt Thomas Coomans in zijn bijdrage 'Assisi and Cologne on the Banks of the Meuse' (*Kunst und Region*, 96-116) uit schaarse arche-

ologische resten af dat de eerste Franciscanerkerk in Maastricht, de voorganger van de huidige uit de 13de en 14de eeuw, in zijn opzet waarschijnlijk geïnspireerd was op de St. Franciscuskerk van Assisi. Het is dan wel zaak om zo nauwkeurig mogelijk te weten hoe een gebouw er op een bepaald moment uitzag, voordat met enig succes de weg van de architectuuriconologie bewandeld kan worden. Dat is de specialiteit van het bouwhistorisch onderzoek, zoals blijkt uit verschillende bijdragen in *Naturstein als Baumaterial*. Jörg Soentgerath bijvoorbeeld heeft het 'Kasteelbolwerk' in Ravenstein steen voor steen opgemeten en uitgewerkt ('Mergel: die gelbe Alternative', *Naturstein als Baumaterial*, 57-62). Volgens hem was mergel in het begin van de 16de eeuw zelfs goedkoper dan baksteen, wat verklaart dat het als vulmateriaal is aangetroffen. In de bijdrage 'Steinmetzzeichen im provençalischen Sakral- und Profanbau des 12.-14. Jahrhunderts' (*Naturstein als Baumaterial*, 103-138) kan Andreas Hartmann-Virnich zelfs aan de hand van zo'n *steingerechte* documentatie laten zien hoe een natuurstenen muur is opgemetseld.

Dergelijke zeer nauwkeurige documentaties zijn het neusje van de zalm binnen het bouwhistorisch onderzoek en daaruit zou de indruk kunnen ontstaan dat dit onderzoek zich beperkt tot één object en tot dergelijk detaillistisch werk. De bundel toont echter aan dat ook het bouwhistorisch onderzoek verklaringen voor verschijnselen probeert te vinden door op materieel vlak relaties tussen gebouwen te leggen. Daarbij richt Karl-Heinz Schumacher zich in zijn bijdrage 'Baustofftransporte auf der Maas' (11-34) met betrekking tot de Maas en het Maasgebied op de herkomst en transporten van natuursteen. Meer tot de verbeelding spreken misschien wel de steenhouwersmerken op natuurstenen onderdelen van middeleeuwse (kerk)gebouwen. Identieke merken, soms spiegelbeeldig aangebracht, in verschillende kerkgebouwen (Praag, Wenen, Konstanz en Nürnberg) leiden Horst Masuch in zijn bijdrage 'Eine Datenbank für Steinmetzzeichen' (*Naturstein als Baumaterial*, 139-152) tot de conclusie dat steenhouwers in de late middeleeuwen over grote gebieden rondtrokken in Midden-Europa. Nauwkeurige registratie van niet alleen het merk zelf maar ook van het constructieve onderdeel waarop het staat, zoals een ribprofiel of een kapiteel, zou volgens hem kunnen getuigen van de technische bekwaamheden die de steenhouwer zich in de loop der tijd eigen heeft gemaakt. Ook zouden door deze rondreizende ambachtsmannen architectuurvormen en technische details zich volgens hem over grotere gebieden hebben kunnen verspreiden. Interessant is de tegenstelling met de waarneming van de genoemde Hartmann-Virnich, die in de Provençaalse context juist constateert dat steenhouwersmerken niet aan één persoon gebonden hoeven te zijn geweest en mogelijk ook aan verandering onderhevig waren. Dit betekent enerzijds dat verschillende steenhouwers hetzelfde merk kunnen hebben gehad en anderzijds dat een steenhouwer op een andere bouwplaats ook een (enigszins) ander merk kan hebben gehanteerd. Beide theorieën verdienen nader onderzoek, ook in de Nederlandse context. Net als de constatering van Hartmann-Virnich dat in de Provence de geometrische vorm van de steenhouwersmerken pas opduikt onder invloed van de introductie van de 13de-eeuwse hoog-gotiek uit het Île-de-France en daarbij de lettervormige merken - die zelfs de vorm van naammerken hadden - verdringt. Zou dit een verklaring kunnen vormen voor één van de oudste steenhouwersmerken in Nederland, in het voormalige transept van de Martinikerk in Groningen, dat de vorm van een A heeft en vermoedelijk uit de eerste helft van de 13de eeuw dateert? Overigens heeft Soentgerath op een andere plaats aannemelijk gemaakt dat het nauwkeurig opnemen van de steenhouwersmerken bovenal inzicht geeft in de bouwcampagnes van een object, zeker als er gedurende langere tijd aan gewerkt is ('Die Steinmetzzeichen des Kölner Domes', *Kölner Domblatt* 2003, 147-180).

Het is onmogelijk om in een recensie als deze van twee bundels recht

te doen aan de verschillende auteurs en de interessante bijdrage die ze leveren aan onze kennis van vooral laat-middeleeuwse (kerkelijk-) architectuur. Zo gaan in *Kunst und Region* Elizabeth den Hartog, Folkhard Cremer en anderen in op de herkomst en interpretatie van kapitelen en kapiteelscultuur, en haalt Christian Freigang vroege architectuurdiscussies aan uit de 15de en 16de eeuw. Omdat deze discussies vooral in een Italiaanse context spelen, bieden ze een leerzaam zicht op hoe daar de klassieke en gotische bouwkunst verschillend gewaardeerd werden: dit komt het dichtst bij een archivalisch te onderbouwen eigentijdse architectuurkeuze, waarvoor de architectuuriconologie als verklaringsmodel pleit. Aan de andere kant worden in *Naturstein als Baumaterial* bijvoorbeeld door Joachim Kleinmanns, Jan Jehee en Thomas Noky monolithische vensters, Limburgse natuurstenen vensters en opmerkelijke Saksische kruisvensters aan de orde gesteld, en richt Ronald Glaudemans de aandacht op de burgerhuizen in Maaseik. Omdat de verschillende artikelen in beide bundels het resultaat zijn van zelfstandige onderzoeken en zelden van grotere onderzoeksprogramma's, is er weinig onderlinge samenhang te bespeuren - en soms zelfs tegenstrijdigheden, zoals hiervoor al signaleerd is.

Desalniettemin zijn beide bundels van groot belang, omdat ze laten zien hoe vanuit verschillende invalshoeken wordt geprobeerd grip te krijgen op de ontstaansgeschiedenis van gebouwen in alle denkbare facetten. Van minstens zo groot belang is het gegeven dat ver over de nationale grenzen wordt gekeken. In beide bundels worden onderzoeken verspreid over verschillende Europese landen aangevoerd. Dit confronteert ons als Nederlandse onderzoekers ermee dat de gebouwen die wij bestuderen onderdeel uitmaken van een groter geheel, een omspannend netwerk van bouwactiviteiten. Van de kennis die daaruit voortvloeit kunnen wij dankbaar gebruik maken. Anderzijds kunnen buitenlandse onderzoekers kennisnemen van het onderzoek dat hier plaatsvindt en de inzichten die daaruit voortkomen. Want dat is toch een nadeel van een klein taalgebied als het onze: het bereik van publicaties is beperkt. En omgekeerd kunnen we ook niet met elke andere taal even goed uit de voeten.

Hoe groot het belang van kennisuitwisseling is, bewijst wel het project dat Thomas Coomans vanuit de Vrije Universiteit Brussel uitvoert in de romaanse kerken van de Ardennen. Deze zijn in het verleden op architectuurhistorische gronden als vroeg-romaanse gebouwen uit de 11de eeuw gedetermineerd, maar tot nog toe duidt het dendrochronologisch onderzoek van de kapconstructies erop dat ze aanzienlijk jonger zouden kunnen zijn. In Friesland en Groningen is een vergelijkbare ontwikkeling zichtbaar in de datering van de op identieke wijze tot de oudste gerekende bakstenen kerken, omdat ook daar de met behulp van dendrochronologie gedateerde baksteen vooralsnog niet ouder is dan circa 1225. Op bouwhistorisch vlak is afstemming noodzakelijk over de vraag hoe vastgesteld kan worden of de kapconstructies en het muurwerk gezamenlijk tot één bouwfase behoren en op het architectuurhistorische vlak welke gevolgen deze nieuwe dateringen hebben op de interpretatie en inbedding.

En hier ligt wat mij betreft dan ook een punt van zorg waarmee ik graag wil afsluiten. Sinds Aart Mekking enkele jaren geleden met emeritaat is gegaan, is er geen aanjager meer van onderzoek, verdwijnen internationale contacten en samenwerking, en gaat kennisuitwisseling verloren. Hoezeer inzichten ook konden verschillen, diens hoogleraarschap bood een platform voor onderzoek naar middeleeuwse architectuur. Het is te hopen dat in deze leemte op korte termijn opnieuw zal worden voorzien.

Karel Emmens

MONUMENTENZORG

Een toekomst voor kasteelruïnes?

De aandacht voor kastelen in Nederland neemt steeds meer toe. Dat is toe te juichen, omdat die aandacht kan leiden tot de instandhouding van deze soms kwetsbare gebouwen.

De aandacht heeft echter ook een keerzijde. Ook plekken in het landschap waar vroeger kastelen hebben gestaan of waar nog overblijfselen zichtbaar zijn, staan in toenemende mate in de belangstelling. De behoefte 'iets' met het verleden te willen doen speelt niet alleen bij ruïnes, maar ook bij terreinen waar geen kasteelresten meer bovengronds zichtbaar zijn. Voor veel van deze terreinen worden plannen ontwikkeld. Dit levert vaak een spanningsveld op omdat het bestaande historische karakter kan veranderen als gevolg van plannen. Er is een toenemende behoefte om ruïnes of zelfs geheel verdwenen kastelen te reconstrueren. Bij het willen bebouwen van 'lege' kasteelterreinen hoeft het niet per sé te gaan om reconstructie, maar kan het ook gaan om nieuwbouw in de vorm van bijvoorbeeld appartementen. Los daarvan is er de bedreiging van de omgeving en daarmee van de situationele waarde van kasteelterreinen door bijvoorbeeld de bouw van nieuwe woonwijken of bedrijven-terreinen. In al deze gevallen staan de bouwactiviteiten op gespannen voet met de daar aanwezige archeologische, bouwhistorische of landschappelijke waarden.

De nota Belvédère heeft als doelstelling de cultuurhistorische identiteit sterker richtinggevend te laten zijn bij de inrichting van de ruimte, en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen. 'Behoud door ontwikkeling' en 'cultuurhistorie als inspiratiebron' zijn daarbij leidende thema's. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) wil een adequaat antwoord kunnen geven op vragen die daarvan het gevolg zijn, ook over het omgaan met ruïnes en kasteelterreinen. De consultants en specialisten van de RCE wordt gevraagd te adviseren over plannen met betrekking tot dit 'behoud door ontwikkeling'. Het adviseren wordt bemoeilijkt door het ontbreken van een heldere, aan de gewijzigde inzichten met betrekking tot de hier gepresenteerde problematiek aangepaste visie. Externen ervaren onze advisering daarom soms als inconsistent.

De huidige visie op het omgaan met ruïnes en kasteelterreinen komt voort uit de *Uitgangspunten voor restauratie 1991* zoals verwoord in het *Restauratievademecum* en wordt ook aangestipt in het boek *Ruïnes in Nederland* uit 1998. Deze, onder redactie van Ton Schulte uitgegeven publicatie, bevat een inventarisatie van ruïnes van vijftig jaar en ouder. In het boek wordt geen concrete advieslijn uitgedragen. Het dichtste bij komt de bijdrage van Rudolf Wielinga. In zijn bijdrage stelt hij dat ruïnes moeten worden geconserveerd "zoals de tand des tijds ze heeft achtergelaten". Maar direct voegt hij eraan toe dat voorzichtig en terughoudend zou moeten worden ingegrepen: "Waarschijnlijk is het de beste oplossing om het verval, eventueel vertraagd, dus binnen bepaalde marges, vrij spel te geven". Ook de Uitgangspunten 1991 pleiten voor behoud van de ruïneuze toestand, wat neerkomt op consolideren in plaats van restaureren.

In de praktijk is desondanks vooral bij oorlogsruïnes door de Rijksdienst vaak meegewerkt aan reconstructie. Intern werd de afweging van de waarde van de vervallen staat ten opzicht van de waarde van herbouw telkens opnieuw gemaakt, maar het wegingskader was voor de buitenwereld niet altijd helder. Dit is een helder standpunt, maar hoe verhoudt zich dit nu tot de uitgangspunten van de Nota Belvédère? Staan beide op gespannen voet met elkaar of niet?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, heeft een projectgroep zich in het kader van het RCE-kennisprogramma: 'Hoe gaan we om met erfgoed?' gebogen over een geactualiseerde visie van de RCE over het

omgaan met ruïnes en kasteelterreinen. Deze visie zal een belangrijke leidraad zijn bij adviezen in de toekomst.

Een belangrijk onderdeel van het project was het tussentijdse overleg met belangengroepen uit 'het veld'. Op 9 maart jl. is in Amersfoort een bijeenkomst gehouden waarvoor vertegenwoordigers van de provincies, steunpunten en kastelenstichtingen waren uitgenodigd. Doel was om via een tiental prikkelende stellingen de opvattingen bij deze organisaties en instellingen in beeld te krijgen en deze te spiegelen aan de nieuwe door de projectgroep geformuleerde standpunten.

Voorafgaand aan een plenaire discussie werd in een drietal voordrachten ingegaan op de omgang met kasteelrestanten in verleden en toekomst en welke typen kasteelrestanten zijn te onderscheiden. De projectgroep onderscheidt drie groepen: In de eerste plaats terreinen waar bovengronds nog resten aanwezig zijn, zoals muurwerk, grachten of aardwerken. De tweede groep omvat terreinen waar bovengronds geen resten van een kasteel meer zichtbaar zijn. In de derde plaats overblijfselen die het gevolg zijn van een calamiteit in het recente verleden, zoals brand. Hoewel voor alle drie groepen geldt dat ze een bepaalde cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen en dat daar op verantwoorde wijze mee moet worden omgegaan, vragen ze toch elk om afzonderlijke benadering. De mogelijkheden voor 'behoud door ontwikkeling' verschillen sterk van elkaar.

Uit de discussie naar aanleiding van de stellingen is een algemene lijn te trekken die als basis kan worden gebruikt voor de verdere uitwerking van de visie van de RCE. Zo was de meerderheid het eens met de stelling dat wanneer een kasteelrestant juist als ruïne een hoge cultuurhistorische waarde heeft, reconstructie niet voor de hand ligt. Het in de stelling stellig geponeerde 'onbespreekbaar' ging echter voor de meesten te ver. De meerderheid was wel voor de herbouw van een recent door een calamiteit verwoest kasteel. Alleen dat die herbouw dan een reconstructie moest zijn van de situatie van vlak vóór de calamiteit was voor menigeen niet vanzelfsprekend.

De meerderheid was het ook eens met de stelling dat archeologische waarden zwaar moeten wegen bij een beoordeling van een herbouwplan. Het zichtbaar en beleefbaar maken van een kasteelterrein hoeft niet op het terrein zelf, maar kan in de directe omgeving ervan. Bovendien is 'archeologievriendelijk bouwen' op lang niet elk kasteelterrein mogelijk. Zo heeft het ophogen van terreinen lang niet altijd het gewenste effect op in de bodem aanwezige archeologische resten. Daarnaast maken deze aanpassingen plannen vaak onuitvoerbaar duur. Eén van de aanwezigen was van mening dat als de samenleving iets op een kasteelterrein wil, de RCE soms juist hier tegenin moet ingaan, als bijvoorbeeld de wetenschappelijke waarde in het geding komt. De RCE moet dan wel alternatieven aanreiken. De RCE zou stelling moeten nemen over het wel of niet herbouwen op basis van eigen inzichten en expertise. De krachten in maatschappij zijn sterk, maar ook wispelturig en "de RCE hoeft niet altijd met publieke opinie mee te gaan". Die laatste opmerking was een goede opmaat naar de laatste stelling: "Als er een evident maatschappelijk draagvlak voor reconstructie is dan kan de RCE geen negatief advies geven". De meeste aanwezigen waren het daarmee oneens. In de discussie die zich naar aanleiding van deze stelling ontwikkelde, kwam langzaam de hiervoor genoemde opmerking weer naar boven. Zo werd gesteld dat het maatschappelijk draagvlak in beweging is. Wat het algemene publiek momenteel, kan over tien jaar een slecht besluit blijken te zijn geweest. Deze benadering zat niet in deze stelling en het werd niet wenselijk geacht de waan van de dag zomaar te volgen. Toch was er een duidelijke tweedeling in de zaal waar te nemen, namelijk tussen diegenen die de materiële authenticiteit belangrijk vinden en diegenen die begrip hadden voor de zoektocht naar en wens van een duidelijke identiteit.

Wat gaat de RCE doen met de uitkomsten van dit project? De projectgroep zal de hiervoor genoemde indeling in drie groepen als basis nemen om aan te geven of en in welke vorm behoud door ontwikkeling voor kasteelruïnes en -kasteelterreinen mogelijk is. Daarbij houdt de RCE nadruk

kelijk rekening met een veranderende positie in de maatschappij, deels als gevolg van het nieuwe beleid zoals door minister Plasterk verwoord in de beleidsbrief over de modernisering van de monumentenzorg (MoMo). Enerzijds vallen veel ingrepen onder de adviesbevoegdheid van de RCE en is er de vraag naar een RCE-standpunt, anderzijds is het rijksbeleid gericht op een minder dominante positie van de overheid en een meer nadrukkelijke inbreng vanuit de maatschappij. Dat daarbij een spanningsveld kan ontstaan tussen het expert judgement en het oordeel vanuit de samenleving is evident, maar noopt juist tot een helder en transparant standpunt en een duidelijke informatieverstrekking. Dit alles vindt zijn weerslag in een brochure die deel uitmaakt van een grotere reeks als uitvloeisel van het hiervoor genoemde kennisprogramma.

Namens de projectgroep, Taco Hermans

KNOB

Berichten van het bestuur

Studiedagen 2010

De KNOB is sinds 1899 hét kennisplatform voor cultuurhistorisch erfgoed. De Bond stimuleert de wetenschappelijke bestudering van het culturele erfgoed en wil de belangstelling en de zorg voor het erfgoed vergroten door het vergaren en verspreiden van kennis. Om die doelstelling te realiseren organiseert de KNOB jaarlijks een aantal studiedagen over uiteenlopende (actuele) onderwerpen. Deze studiedagen worden veelal gecombineerd met excursies, zo mogelijk in samenwerking met organisaties en universitaire instellingen die zich op het werkterrein van monumentenzorg, archeologie, cultuur- en architectuurgeschiedenis, tuinarchitectuur, bouwhistorie en historische geografie bewegen.

De KNOB organiseerde op 26 maart jl. de eerste studiedag van dit jaar en wel in en over de Grote Kerk van Breda. De studiedag is gekoppeld aan het eerste *Bulletin* van 2010 dat verschillende aspecten rond de laatste restauratie van de Grote Kerk van Breda als hoofdonderwerp heeft. Tijdens deze studiedag werd ook ingegaan op de achtergronden van de tentoonstelling *Woord en Wapen*. Op deze tentoonstelling wordt aandacht besteed aan de veranderingen die de Grote Kerk na de reformatie heeft ondergaan. In de kerkruimte werden onder andere de wapen- of rouwborden gereconstrueerd. Natuurlijk konden de bezoekers van de studiedag deze tentoonstelling bezoeken.

Dit jaar zijn de volgende studiedagen gepland:

- 11 juni: Algemene ledenvergadering met excursie
- 17 september: Waardestellingen Historisch Groen
- 22 oktober: Waardestellingen Erfgoedbreed, i.s.m. Platform Maria-plaats
- 19 november: Studentenprojecten, uitreiking Six-penning voor jong talent
- 10 december: Beschermde gezichten

Meer informatie over ons studiedagenprogramma voor 2010 vindt u op onze website www.knob.nl. Het is de bedoeling om in de toekomst korte verslagen van de studiedagen op de website te publiceren.

Algemene Ledenvergadering 2010

De Algemene Ledenvergadering van de KNOB zal dit jaar plaatsvinden op vrijdag 11 juni. De locatie en het programma worden binnenkort bekendgemaakt. In nummer 5-2009 van het *Bulletin* is reeds een korte samenvatting gepubliceerd van de algemene ledenvergadering van 3 juli 2009. De volledige notulen van de ALV 2009 zullen voorafgaand aan

de komende ledenvergadering ter inzage worden gelegd. Het jaarverslag 2009 zal eind mei gepubliceerd worden.

Enquête

Om meer inzicht te krijgen in het imago van de KNOB en in de wensen en ideeën van de leden is een marktonderzoek gehouden onder de KNOB-leden. Uit deze schriftelijke enquête is veel interessante informatie naar voren gekomen, die verwerkt wordt in het communicatieplan 2010, dat op de komende Algemene Ledenvergadering gepresenteerd zal worden. Het bestuur is de leden vanzelfsprekend zeer erkentelijk voor de hoge respons.

Ledenadministratie

De factuur over 2010 kunt u in april/mei verwachten.

De KNOB werkt sinds afgelopen najaar met een online systeem voor het verzenden van berichten zoals facturen en uitnodigingen voor studiedagen. U kunt kiezen of u berichten per e-mail of per post wilt ontvangen. Op dit moment ontvangen alle leden, waarvan het e-mailadres bij de KNOB bekend is, de post digitaal. Digitale postverspreiding scheelt aanzienlijk in kosten en is beter voor het milieu. Voor wijzigingen of informatie kunt u contact opnemen via info@knob.nl of 015 - 278 1535.

Bestuur KNOB

SUMMARIES

Dat huus stoet op viere pylare (that house stood on four pillars)

The significance of the castle-building programme of Floris V

Geeske Bakker, Jan de Rode, Kees Verbogt

Frequently buildings are also defined by the significance deliberately attached to the building in question by the commissioning authority. This also applies for buildings from the Middle Ages and the significance of medieval religious buildings has more than once been the subject of research. We are intrigued by the question whether such a significance can also be pointed out in profane medieval buildings. We have chosen the castle-building programme of Floris V in West Friesland as our object of research. In doing so we distinguish two levels: the level of the type of castle – the quadrangular castle – and the level of the total concept. We see this concept as a spatially connected series of five castles, interrelated by the West-Frisian Omringdijk with Muiderslot as an outpost and with the objective of consolidating power in the newly conquered area.

We have based our research on a method developed by Günter Bandmann, which proved to be practicable in the research into the significance of religious medieval buildings. On the strength of the outcome of our research based the four categories of meaning distinguished by Bandmann: the historical, the allegorical, the symbolic and the aesthetic, we can conclude that especially the historical and allegorical categories of meaning offer a lot of leads.

Particularly literary sources provide surprising insights here. It notably concerns the works written by the teacher of Floris V, Jacob van Maerlant, at Voorne under the authority of Aleid van Avesnes, the aunt at whose house Floris grew up. In our opinion the ideas and symbolism in the literary works of Van Maerlant are reflected in the type of castle chosen by Floris V and in his total concept of it.

We think that in his castle-building programme Floris did not only express his power, but also his victory over the Frisians and the fact that he had avenged the murder of his father, the Roman Catholic king Willem II, by the West Frisians. In addition, he proved to aspire after a sovereign hereditary power, not an elected power as his father's was. In his aspirations he expressed that he, as the son of a king, possessed the qualities which

a good sovereign should have and that he thought he was entitled to the monarchy. In brief: we think that Floris V, just as the medieval commissioning authorities of religious buildings, deliberately gave significance to his profane buildings.

The ruin of Valkenburg castle. From overgrown heap of stones to consolidated ruin

Tammo C. Bauer

In the introduction the unique character of Valkenburg castle is pointed out in comparison with other castles and ruins in the Netherlands. As it is an elevated castle (rare for the Netherlands) it does not fit in with the typo-chronological outline of H.L. Janssen. Because of the complicated building history of Valkenburg castle with its numerous building periods, it takes up a special place in Dutch building and architectural history. A consolidation campaign in progress at the moment offered a good opportunity to pay renewed attention to the large changes the ruin went through during the past 150 years. The consolidation periods will be investigated, the accompanying restoration ethics and the building-historical and archaeological research – which, for that matter, will not be discussed as regards content.

The castle, built around 1115, was repeatedly destroyed and subsequently built up again; for the last time shortly after 1644, until finally in 1672 the definitive end came when the troops of the States General destroyed the complex almost completely.

For two centuries it remained a desolate heap of rubble. The rise of tourism, as well as the growing interest in preservation of monuments and historic buildings resulted in an increasing number of visitors and for the first time consolidation, or even restoration were considered. However, reconstruction proved to be unfeasible due to lack of funds. From 1900 onwards the local VVV (Tourist Information Office) stimulated the opening and exploitation of the ruin; after 1924 this task was taken over by the *Stichting Kasteel van Valkenburg*.

From 1920 onwards a lengthy consolidation procedure followed under the direction of the architect W. Sprenger; first a huge amount of rubble had to be cleared, followed by restoration of the surviving walls. From 1935 until after the war excavations also took place, in which several older building periods were brought to light. In the fifties for the first time stratigraphic research was also carried out at the inner courtyard. After 1972 a second restoration period followed in which the polygonal towers uncovered much earlier were consolidated. In connection with this an extensive archaeological research was carried out at the inner courtyard with surprising results. The oldest phase – a rectangular tower destroyed in 1122 – was discovered during this research. At the moment (2010) a third consolidation phase is in progress, notably aimed at technical restoration. Research plays a minor part in this.

The main wing of the ruin of Valkenburg castle upon the river Geul

Jörg Soentgerath

The ruin of Valkenburg castle (province of Limburg) is situated on a hill in the southernmost part of the Netherlands. Although various consolidations and archaeological activities took place in the past one and a half centuries, relatively little attention was paid to the building history of the main wing. At present this has been measured once again, whereby colours were attributed to the various building phases. The oldest phase (brown) dates back to the 13th century, but the main wing as such was built in the second quarter of the 14th century (coloured yellow). On one side a chapel with chevet is now visible, but previously this was a storage room, probably with a kitchen above it and above that a living space. With the arrival

of the chapel the three original floors were converted into two floors. At the time of the Eighty Years' War (1568-1648) the ground floor was divided by means of crosswalls (green), just as the floor above it. During this renovation the wall thickness was reduced on the level of the floor. The building history of the wing proves to be more complicated than was assumed so far. The ruin leaves many questions unanswered; various solutions continue to be possible.

Ruins of castles and reconstructions. An analysis of the reconstruction of Nederhemert

Charlotte van Emstede

This article deals with the reconstruction of Nederhemert castle, placing it within the wider context of the history, theory and practice of the Netherlands Cultural Heritage Agency. Nederhemert dates back to the fourteenth century and was extended in fourteen building phases to form the castle as it was until the fatal fire in 1945. From that time onwards the burnt-out building was falling into ever further decay. In 2001, prior to the start of the reconstruction, not much more was left of it than a ruin of dilapidated, but from a building-historical point of view very valuable cellars and remnants of walls with medieval brickwork.

Two facts were important for the decision to reconstruct this castle and for the way in which this could be done. The building-historical research carried out by J. Kamphuis in 1985 had provided much insight into the building-historical 'source value' of the castle. The consultations with experts in the field of castles, building history and preservation of monuments and historic buildings initiated in 1991 by the owner *Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen* was decisive for taking the situation of around 1781 as the starting point for the reconstruction. From 1994-2001 architect W. Kramer was in charge of drawing up the restoration plan. An analysis of the reconstruction plan and the planning and evaluation process made it clear that the dividing line between 'scientifically sound' reconstruction and architectonic interpretation is difficult to define both for the owner/commissioner and the official, evaluating Monuments and Historic Buildings Departments. Moreover, a principal discussion on the why and wherefore of reconstruction was avoided. The fact that for this reason the reconstruction of Nederhemert is neither one thing nor the other will be particularly clear when reading the review included in this article of the history, theory and practice of the Netherlands Cultural Heritage Agency in the field of ruins (of castles) and decayed castles. Nederhemert castle resulted in a combination of partial reconstruction and new construction, which was legitimized with arguments given by experts.

AUTEURS

Drs. Geeske Bakker studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde zowel als Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Als neerlandicus werkte ze in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs. Als kunsthistoricus was ze verbonden aan de Universiteit Utrecht. In 1996 richtte ze haar eigen bedrijf op: Buro 1896, een adviesbureau in de cultuursector. In 2007 is haar bureau een samenwerkingsverband gestart met DeroDe3D. Zie: www.derode3d.nl

Jan de Rode MA studeerde af als beeldend kunstenaar aan Academie Minerva in Groningen en volgde een masterstudie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht, die hij in 2007 cum laude afsloot. Naast een docentschap aan Academie Minerva, afdeling Bouwkunst, werkte hij als beeldend kunstenaar en vormgever. Als vormgever specialiseerde hij zich in 3-D technieken. In 1998 richtte hij

DeroDe3D op, een productiebedrijf op het terrein van erfgoedpresentatie.
Zie: www.derode3d.nl.

Kees Verbogt MA heeft Kunstgeschiedenis en Italiaanse Taal en Cultuur gestudeerd en heeft in 2007 de masteropleiding Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht afgerond. Daarna is hij aan de slag gegaan als beleidsmedewerker landschapsbehoud bij het Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit en werkt daar nu als projectleider klimaatverandering. Op weg naar zijn werk fietst hij dagelijks langs zijn geliefde Ridderzaal.

Ir. Tammo C. Bauer studeerde in 1974 af aan de Technische Hogeschool Delft, afdeling Bouwkunde, afstudeerrichting architectuur. Sinds 1979 als bouwhistorisch onderzoeker werkzaam bij het Werkverband Restauratie – momenteel de afdeling R-MIT - van de faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Zijn onderzoek richt zich in het bijzonder op de bouwhistorische ontwikkeling van kastelen.

Jörg Soentgerath verrichtte als vrijwilliger bouwhistorisch onderzoek aan diverse gebouwen, onder meer vestingwerken in Wageningen, Ravenstein en Nijmegen. In de Stevenskerk van Nijmegen bestudeerde hij de grafmonumenten en van de Bavokerk te Haarlem onderzoekt hij de bouwgeschiedenis. Naast documentatie van de objecten houdt hij zich ook bezig met archiefbronnen.

Ir. Charlotte I.C. van Emstede, MSc, BA studeerde Bouwkunde aan de TU Delft en Wijsbegeerte aan de U. Utrecht. Na haar studie werkte zij van 2002-2005 bij het project Actualisering Monumenten Register van de RDMZ en van 2005-2006 bij Adviesbureau Groen, gespecialiseerd in restauratie en onderhoud van molens. Vanaf september 2006 is zij als promovenda verbonden aan de leerstoel Restauratie van de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft, waar zij een proefschrift voorbereidt over de rol van cultuurhistorische waarden en waardestelling in de Nederlandse interventiepraktijk. Daarnaast is zij secretaris van Stichting Docomomo Nederland. E-mail: c.i.c.vanemstede@tudelft.nl

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, anschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daaronder;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnootfunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met bijschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden;
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werkring van de persoon. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen, voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgd aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
- Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd **achter** de punt staat;
- Het *Bulletin KNOB* hanteert **geen** afzonderlijke literatuurlijst;
- Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
- Verander geen standaardmarges in Word;
- *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrift-titels en citaten;
- Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus cursief of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
- Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
- Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
- De 'ik-vorm', uitroptekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
- Eeuwen liever voluit: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
- Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
- Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
- Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@cultureelerfgoed.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDNOOTFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

- ¹ A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
- ² R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
- ³ Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/overzichtelijke noten]

- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
- Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing: zie noot x), pagina;
- Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder** p of pp.; de bladzijde-nummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
- Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt verstaan met z.j. en/of z.pl. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
- Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
- Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCHRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijdingen in de lopende artikeltekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, precisering locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCHRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen, Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag, Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delftse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput. Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is.

Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrucken.

Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrucken van het betreffende Bulletin.

Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekenredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege.

Een boekbespreking wordt vooafgegaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een witregel, gevolgd door de voorna(a)m(en) en achternaam van de recensent.

Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst.

Potentiële recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicatie melden bij de redacteur recensies, dr. G. Steenmeijer. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarrekeningen van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaglegger aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt).

In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc.

De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

DVD MET 107 Jaargangen van het Bulletin, 29.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel en de teksten zijn duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD 'KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-ROM uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan worden besteld via de webshop op de website www.knob.nl. De kosten bedragen € 55,-. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de KNOB via 015 278 15 35 of info@knob.nl.

Restauratie boerderij Donkerbroek

RESTAURATIE - ONDERHOUD - NIEUWBOUW

KIJLSTRA - BROUWER

bureau voor architectuur en restauratie bna

BEETSTERZWAAG

hoofdstraat 44 9244 CN, tel. 0512-38 26 60

